

2. 3. 1. 2. 2. 11.

Fataburen

1975

FÖR TJÄNSTEBRUK

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktion: Christian Axel-Nilsson, Nils Erik Bæhrendtz, Mats Rehnberg,
Skans Torsten Nilsson

Pärmens färgbild: Detalj av butiksinredning, två varianter. Ur en handritad
och akvarellerad mönsterbok som tillhört stockholmssnickaren Friedrich
Rambach, verksam 1834–1861. Se uppsatsen sid. 35.

Tryckt hos Berlingska Boktryckeriet, Lund 1976
ISBN 91 7108 097 X

Julita godsorganisation 1871-1940

John Granlund

Den långa Palbitzky-eran lämnade i arv åt Julita gods nya ägare en egendom, vars skötsel var hierarkiskt mönstrad. Mönstret hade en *kommandostruktur*. Vars och ens sysslor på godset från inspektoren till ståtaren, torparen och pigorna var inrutade. Man skulle kunna tro, att med nya ägare följde väsentliga förändringar i denna struktur. Så blev ej fallet under den tid som vi sysslar med. Ägarna hade en rätt begränsad möjlighet att åstadkomma sociala förändringar. För strukturändringar var det ej heller av avgörande betydelse, om godset sköttes av ägaren i egen regi eller om det var utarrenderat, antingen i sin helhet eller till vissa delar. Det är *godsorganisationen*, som efter hand påverkar och ändrar strukturen. Med organisation menas här administrationen eller förvaltningen av godset, dvs. vad Max Weber (Wirtschaft u. Gesellschaft) skulle kalla "systemet av kontinuerliga målsyftande verksamheter". Vi kan observera nya organisatoriska åtgärder till följd av inflytelser på godsledningen från olika håll, vilka jag skall försöka redogöra för efter hand. När organisationen ändrades, omvandlades så småningom godsets struktur, men påtagligt och i grunden först då Nordiska museet blev ägare av Julita.

Godsets struktur 1871

Godsets struktur år 1871 kan åskådliggöras av diagrammet ovan t.h. I allt väsentligt går dess mönster detta år tillbaka på en i gårdskontoret upprättad jordbok av år 1864. Av jordboken framgår, att godsets skötsel var bunden icke bara av skrivna kontrakt och muntliga uppgörelser

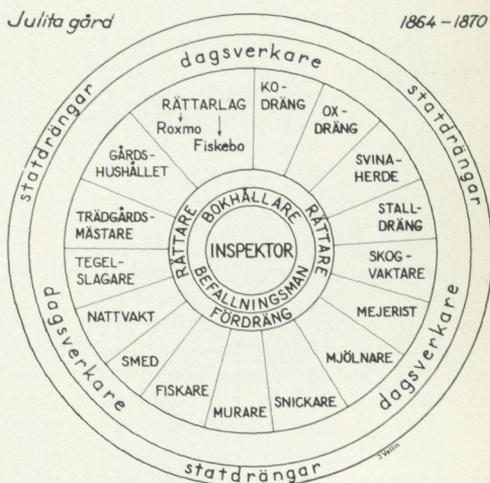
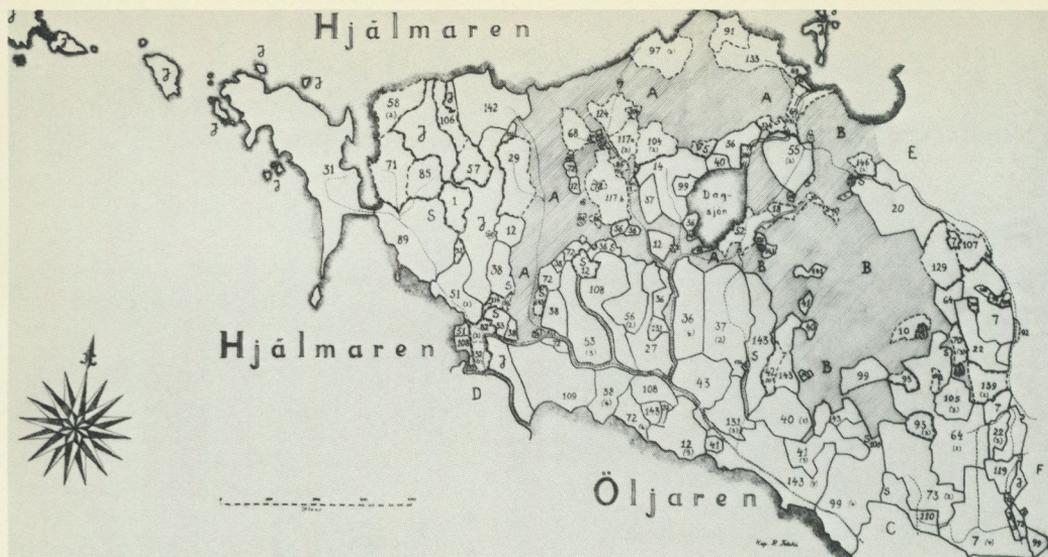

Diagram 1. Julita gårds struktur vid 1870-talets ingång.

med hälftenbruksbönder, dagsverksbönder, torpare och arbetare utan även av godsets traditioner. De senare bildade ett slags *informell struktur*, som bland annat vilade på oskrivna normer och lagar, dvs. kompletment till de skriftliga överenskommelserna, vilka påtagligt kommer fram i jordbok och räkenskaper. År 1864 omfattade Julita enligt godsets egen uppskattning sammanlagt 29 7/8 mantal jord. Uppskattningen skiljer sig något från den officiella, dvs. kronans jordböcker. Huvudgården Julita hade 4 3/8 mantal, resten fördelades på byarna Berga, Väsby och Kil samt de enstaka gårdarna Fiskeboda, Lucktorp, Nybble, Risinge, Roxmo, Brynstorp, Ramsnäs, Lilla Daviken, Djupanboda, Fagerbjörk, Stora och Lilla Girtorp, Stora och Lilla Gamråd, Gimgöl, Gluggen (den enda av gårdarna

1. Karta, gjord av Ingall Granlund 1962, renritad av R. Teleki, för att framhäva hur en tämligen oreglerad bebyggelse växer fram och breder ut sig före kända skiften. Ägogränserna gjorda efter "Charta Öfwer Den såkallade Västra Marken Med therä belagne Hemman och Torp Lydande till Iulitagård ... Upprättad Åren 1781 och 1782 Af Hans Graf". Originalkartan på Julita gård. A. Skogen och utmarken Nackhälls Moen; B. Davvika skogen; C. Julita gårds åkergårde; D. Österåkers socken möter här; E. Stora Daviken; F. Bäck; J. Nyttjas under Julita gård; S. betecknar soldattorp. Numren avser gårdar och torp i förteckningen nedan. Siffran inom parentes på kartan anger antalet ägostycken, om de är flera, och står på det stycke där vederbörande bor. I mantal satt jord är omgiven med heldragen linje och torpens med streckad. De små bokstäverna efter namnen i förteckningen anger källor, där gårdarna och torpen omnämns: a. 1781 års karta; b. Fiskeboda 1864; c. karta över Fiskeboda 1869-77; d. jordeboken 1864 (Rockmanstugan och Lilla Slänten under Roxmo det året); e. mantalslängden 1864; f. mantalslängden 1871; g. kapitalboken 1879.

1. Alkärr, abefg	Sällda Kontra-	19. Damtorp	1912-31
2. Almstugan, def	böcker	20. Daviken, Lilla, aefg	1910-30
3. Almvik, cef		21. Deviksstugan	
3a. Andersborg, efg		22. Djupanboda, aefg	1917-33
3b. Anderslund, efg		23. Eklund, efg	1899-1926
4. Asphagen	1914-20	24. Engelbräktstugan, def	
5. Bakom, aefg	1916-31	25. Eriksdal	1914-40
6. Beatelund	1911-30	26. Erikslund	1917-40
7. Berga, aefg		27. Fagerbjörk, aefg	1880
8. Berlin, efg	1884-1906	28. Fagerstugan, abefg	
9. Björkliden	1911-45	29. Fagertorp, abefg	
10. Björnstugan, aefg	1917-45	30. Fattigstugan	
11. Brofogdestugan, def		31. Fiskeboda, acefg	1880
12. Brynstorp, aefg	1914 1927-39	32. Forsbrotorp, abef	
13. Dabergsstugan, aefg	1917-34	33. Forssbron, befg	
14. Dagsjön, aefg	1880	34. Fridhem	
15. Dalhem	1923-30	35. Förarstugan, efg	1920-32
16. Dalins torp		36. Gamråd, Lilla, aefg	1880
17. Dalstorp, ef		37. Gamråd, Stora, aefg	1880
18. Dammen, adefg		38. Gimgöl, aefg	1882
		39. Gimstedstugan, abef	

40.	Girtorp, Lilla, aefg	1923-37		95.	Maijstugan, bg		
41.	Girtorp, Stora, aefg	1906-34		96.	Mostugan, abefg		
42.	Girtorpstugan, aefg	1919-34		97.	Nackhäll, aef		1873-1921
43.	Gluggen, aefg	1882		98.	Nejden		1919-27
44.	Granlund, efg			99.	Nybble, aefg		1933-39
45.	Grindstugan, def			100.	Nybble Soldattorp, ef		1897-1903
46.	Gränsen, efg	1931-34		101.	Nybo, efg		1920-33
47.	Gölstugan, befg			102.	Nybygget, efg		
48.	Haga, efg	1908-40		103.	Nylund, g		1920-29
49.	Hagtorp, efg			104.	Olstorp (Olofstorp), aef		1916-32
50.	Herrgölet, bef			105.	Ovankil, aefg		1905-18
51.	Hjälmsäter, aefg	1880		106.	Oxhagen		
52.	Holkdalen, adefg				(Oxelhagen), abcefg		
53.	Hult, aefg	1880		107.	Paradis, aefg		1917-32
54.	Hultastugan, ef			108.	Posseboda, aefg	1880	
55.	Hyttan, aefg	1880		109.	Ramsnäs, aefg	1880	
56.	Hälleråd, aefg	1880		110.	Risinge, aefg		1920-34
57.	Hälltorp, abefg			111.	Risingelund		
58.	Hästhäll, acefg			112.	Risingetorp, g		1911-34
59.	Högtorp, g	1920-38		113.	Ritorp, g		1908-39
60.	Johannesberg	1900-37		114.	Rockmanstugan, def		
61.	Karinstugan, def			115.	Roxmo, ef	1879	
62.	Karlslund	1911-29		116.	Sandstugan, abef		
63.	Karlstugan, def			117a.	Skalltorp, Lilla, aef		
64.	Kil, aefg			117b.	Skalltorp, Stora, adef		
65.	Kil Soldattorp, ef			118.	Skansen, aefg		
66.	Kilstugan	1939-40		119.	Skenala, aef		
67.	Knektstugan, def			120.	Skogen, befg		
68.	Kolpussen, aef	1912-22		121.	Slänten, Lilla, defg		
69.	Kolstugan, aefg	1895-1938		122.	Slänten, Stora, defg		
70.	Kulan, adefg			123.	Slätstugan, ef		
71.	Kvillan, acef			124.	Slätten, aefg		1899-1933
72.	Kårtorp, aefg	1880		125.	Slätten, Stora		
73.	Källarboda, aef			126.	Solberga, efg		
74.	Källarboda			127.	Solliden		1912-19
	Soldattorp, efg			128.	Stensätter, efg		1900-04
75.	Källartorp, ef			129.	Stigen, aefg		1908-45
76.	Källberget, g			130.	Stjernlund, efg		1913-15
77.	Källdalen, efg			131.	Stockholm, aefg	1932	1909-26
78.	Källudden, efg			132.	Stockholmstorp, defg		
79.	Kärret, aef	1895-1929		133.	Svartviken, aef	1882	
80.	Lagersberg, fg	1916-39		134.	Sågen, aefg		1925-37
81.	Lars jons torp, ef			135.	Tallmon, efg		1915-44
82.	Leråsen, ag			136.	Tallsäter, efg		1913-30
83.	Lidakvarn, adef			137.	Tegelstugan, fg		
84.	Liljedal, ac			138.	Tockenön, cefg		
85.	Liljedalen, bef			139.	Tunstugan, aefg		1912-45
86.	Lillstugan, abef			140.	Uddgölet, ef		
87.	Lindhagen, efg	1908-45		141.	Utsikten		1914-39
88.	Logölet, g	1908-45		142.	Vadshammar, acefg	1880	
89.	Lucktorp, acefg	1880		143.	Väsby, aefg		
90.	Lundby, g			144.	Vädret, g		1897-1936
91.	Långasand, aefg	1937-41		145.	Västerlund, ef		
92.	Långbrostugan, aefg	1911-45		146.	Västtorp, aefg		1918-35
93.	Lövhamnen, aefg	1898-1932		147.	Österby, efg		1916-45
94.	Lövlund, efg	1900-34					

som hade skattenatur) samt Hult, Kårtorp, Källarboda, Sörgård, Ovankil, Posseboda, Stockholm och Skenala. Dessutom fanns tre mantalsatta torp; ett av dessa, Dagsjön, hade blivit satt till 1/4 mtl, två var noterade som 1/8 mtl vardera, Hyttan och Hällerråd. Under Fiskeboda inräknades två mantalsatta f.d. torp, nämligen Vadshammar, taxerat till 1/4 gård, och Hjälmsäter 1/8. Av nämnda gårdar sköttes följande av herrgården i egen regi: Fiskeboda med underlydande, Lucktorp samt Nybble, Risinge, Roxmo och Väsby mellangård. Alla dessa var stora gårdar om ett mantal vardera utom Nybble, som omfattade två mantal. Gårdarnas läge motiverade i viss mån att de var samordnade med godsets drift. Detta var den mantalsatta jorden, jfr kartan över Västra marken, sid. 80.

Vid sidan om eller på den mantalsatta jorden fanns på utmarken 107 dagsverkstorp, småstugor och soldatboställen med tillhörande undantagsstugor. Av dem redovisades 66 i jordeboken såsom arbetsskyldiga till huvudgården. Överåriga och minderåriga, som ej hade arbetsplikt till Julita herrgård eller någon av de underlydande gårdarna men stundom deltog i arbetet, redovisas ej. Det var människorna på dessa gårdar, torp och lägenheter som kommanderades att arbeta på godset. De bildade i viss mån en enhetlig grupp, se nedan, men dess medlemmar ingick i många olika arbetslag.

Arbetsledning

Framme vid huvudgården sysselsattes en annan stamgrupp. Medlemmarna i den hade ofta ett visst ledarskap i ladugård, stall, trädgård, skog eller annan producerande verksamhet eller förestod hushåll, mejeri eller annat som kunde göra anspråk på handräckning eller hade egna underlydande. Som ledare för de båda gruppernas arbete, både för det som utfördes av dem på Västra marken och framme vid gården, och i spetsen för administrationen stod en gårdsfogde. Olof Eneroth omtalar 1869 i sin bok Herrgårdar uti Södermanland at:

”gårdsfogden meddelar på kyrkovallen om söndagarna arbetsordningen för veckan och karfstockarna genomgås vid veckans eller månadens slut”. Gårdsfogden hade samma funktion som en inspektor, som han hädanefter alltid kallas. Så älderdomliga organisationssaker kunde emellertid ej fortsätta, utan ordergivningen flyttades fram till gården. Följande berättas om hur inspektorens praktiska verksamhet tedde sig utifrån sett: Varje vardagsmorgon klockan halv sju ställde inspektoren upp allt folket bakom stallet i en halvcirkel. Inspektoren stod på en byggplanka. Han hade bokhållaren till höger om sig och befallningsmannen till vänster. Det var rangordningen. Så kom fördrängen och eventuellt annat befäl och sedan allt folket, dagsverkare och statdrängar. Detta arrangemang kallades utbudet. Utbudet varade c:a 10 minuter, och härunder genomgicks det arbete som skulle göras under dagen, och uppgifterna fördelades. Utbudet gällde bara huvudgården, ty på de övriga gårdarna eller rättarlagen skötte rättarna ett utbud vid samma tid. Till respektive gårds utbud hörde de dagsverkare som kontraktssenligt skulle ställa upp året om. Efter utbudet gick inspektoren en rond till smedjan, slöjdstugan och sågen eller på hösten och vårvintern till trösken, så länge den pågick. Därefter gick han en tur till ladugården. Så var det dags att gå in och äta frukost och klockan nio skulle han träffa herrgårdens ägare. Efter att på kontoret ha gått igenom posten och annat begav han sig till någon av de gårdar som lydte direkt under godset med eget rättarlag. Om den siste inspektoren på Julita berättas, att han alltid åkte i en gigg, när han besökte gårdarna och rättarlagen. Dit hörde då Berga och Väsby. På Berga fanns vid den tiden en rättare, som hette Björklund. Rättarna skulle arbeta med i arbetslaget, men det var ej alla som gjorde det, utan de ville vara lika befallningsmannen och endast se till arbetet. Rättaren Björklund brukade söka passa på när inspektoren kom och låtsas att han arbetade. Det fanns ett talesätt, som gick tillbaka till honom: ”Var har jag gaffeln, det ruckar, så

2. Julita gård från söder. Ur Herregårdar uti Södermanland, 1869.

nu kommer han", sa' rättar Björklund, när han hörde inspektorens gigg. Inspektorens två närmaste män på gården var, som ovan antytts, en *bokhållare* och en *befallningsman*. Bokhållaren svarade för bokföringen och det årliga bokslutet efter den s.k. dubbla italienska bokföringens principer. Varje år efter bokslutet lades upp avräkningsbok och kapitalbok med gemensam löpande paginering. Journalen hade däremot egen paginering. Bokhållaren hade hand om in- och utmätning i magasinerna och på olika produktionsställen, såsom spannmålsmagasinet (vid ån) och magasinet för salt och sill (i nuvarande gamla mejeriet). Han lämnade ut "staten" åt statfolket. I fähuset förde han bok över utfodring och kalvning, skrev av lagårdsförmännens journaler och de över kreaturen uppsatta tavlorna samt skrev av mejeristens journaler och förde bok över virket i sågen. Befallningsmannen motsvarade på huvudgården vad rättaren var på de underlydande gårdarna eller rättarlagerna. Han liksom rättarna hade hand om allt som rörde åker och äng och avkastningen härifrån; på vintern var tröskning-

en mest maktpåliggande. Befallningsmannen uppgav för bokhållaren allt som växte och skördats av säd, antal lass hö, rotfrukter osv. Dessutom beräknades och uppgavs åtgången av foder m.m. i stallet, livstallet, gårdshushållet o.a. platser. Befallningsmannen förde också dagsverkslistor över arbetena på huvudgården. I motsats till rättarna skulle han vara klädd i krage och slips och ej deltaga i grovarbetet på gården. Julita gårds siste befallningsman, Johan Ekstrand, deltog dock hellre i arbetet och avstod från slipsen. "Det ger jag faen i", sade han på tal om arbetsförbudet.

Julita gård bildade centrum i ett komplex av gårdar. Huvudgården var relativt stor och för dess skötsel krävdes året runt drängar, kördrängar, vissa yrkesmän och ett gårdshushåll för de ogifta. Vid sidan av huvudgården var en del underlydande gårdar organiserade som rättarlag, dvs. som egna fungerande enheter med en rättare i spetsen, som svarade för arbetsledning i jordbruket på åker och äng och annat dithörande.

3. Hästar på ladugårdsbacken vid Julita gård. Foto i Nordiska museet.

De olika typerna av tjänster ändrades delvis eller kombinerades på nya sätt av godsledningen alltefter organisationens målsättning och tjänsternas funktion. Målet var icke bara ekonomisk lönsamhet, utan irrationella faktorer spelade in. Mönstret ändrades långsamt. De beständigaste faktorerna i systemet var befallningsmannen, rättarna i spetsen för rättarlagen, förmännen i ladugård och stall samt yrkesmännen, till vilka ett eller annat nytt yrke lades eller något togs bort. Ingen av dessa tjänster hade kommersiellt syfte. En rörlig faktor var sammansättningen av rättarlagen, inom vilka de olika gårdarna efter behov kunde kombineras, såsom framgår nedan, samt kördrängarna, som med tiden ökade i antal, när hälftenbruksgårdarnas och dagsverksgårdarnas skyldigheter omorganiserades, såsom vi skall se längre fram. Kördrängen, som hörde till Julita gårds anställda, tog sina order av befallningsmannen. Han infann sig i stallet något före klockan 7 på morgonen. Varje kördräng hade två hästar, som då skulle vara nyräktade, och stallet skulle vara rengjort. Kördrängarna svarade också för sina fordon och såg till att de blev smorda

och hölls i gott stånd. Vagnarna stod mest ute, men på lördagar och söndagar skulle det vara rent på backen och alla fordon insatta.

En viktig fråga var frakterna. Smörhästar kallades de hästar som fick gå till Katrineholm varje tisdag med smör och annan last. Säd och andra produkter, som skulle utskeppas till Stockholm, kördes till Fiskebodas hamn, och även slaktdjur togs den vägen. Även under vinterns skogskörning togs hästarna alltid hem på kvällen. Vintertid höll man många hästar i gång i samband med trösken för att köra spannmål till magasinet och frakta undan halmen.

En av kördrängarna kallades förkörare. Han tog ut sina hästar först och bestämde takten. På våren skötte han harvningen och körde såmaskinen. Under slättern satt han mest på hästräfsan eller körde grönfoder. Under andtiden körde han slättermaskinen. På vägarna var han en föråkare. Han var ej förman i samma mening som ladugårdsförmannen och fodermarsken, men han ansvarade inför godsledningen för en del inventarier, som vårdades av kördrängarna.

4. Kördräng med arbetshäst framför körbanan upp till höskullen. Foto i Nordiska museet.

5. Julita gårds hästar färjas från fastlandet till Tockenön. Foto R. O. Nygren, i Nordiska museet.

Ladugårdsförmannen kallades i början av perioden och ännu på 1900-talet koherde eller kodräng. Åtminstone en lagårdsförmän vet man hade genomgått förmansskola vid Nygård. När en förman hade 70 à 80 kor att sköta, hade han fyra lagårdskarlar till hjälp och en man som skötte kalvarna i en särskild byggnad. När fodermängden började kontrolleras med hänsyn till mjölkavkastningen, hade förmannen en anvisad fodermängdslista att rätta sig efter. Han öppnade foderhäckarna ungefär kl. $\frac{1}{2}$ 5 (eller senare $\frac{1}{2}$ 6) på morgonen, gav kalvarna mjölk och alla djuren gröpe. Korna gavs sedan stråfoder. En av karlarna stod på skullen och stjalpte ned fodret, och koherden "hade ikring det" på foderborden. Sista arbetet på förmiddagen var att ge korna hela rotfrukter. Alla karlarna strödde där- efter halm och boss under djuren och gjorde alla "bord" rena. Lagårdskarlarna hade "var sin gång", som det hette, att rengöra; när maskinmjölkning infördes svarade maskinmjölkaren för en halv gång. Han var en av de nämnda lagårdskarlarna och mjölka- de två gånger om dagen (kl. 8 och 5). För- mannen arbetade ej med rengöringen utan undersökte under tiden brunst- och kalv- ningstider. Eftermiddagens arbete började med att man gav djuren gröpe och pressad klöver. Man påstår att denna klöver pres- sats på Julita sedan 1890-talet och tidigare. Därefter fick djuren hö och halm. Den föl- jande kvällsfodringen följde samma procedur som på morgonen, när man började med kalvarna. Dagen avslutades med att la- gårdsförmannen mätte ut mjölken till sta- tarna.

Fodermarsken var förman i stallet. Han började sin dag med att utfodra med gröpe och därpå hö. Före frukosten kl. 7 skulle han rykta inspektorens häst och kanske någon mer. Sedan hjälptes han och stall- pojken åt att taga fram foder från stallskul- len, ett arbete som varade till middagen. Båda tvättade sedan inspektorens häst, och fodermarsken hade äran att köra giggen varje gång som inspektoren skulle ut. När klockan var 12 drog fodermarsken i väl-

lingklockans snöre och ännu en gång klockan 1 efter middagsrastens slut. Då skulle hästarna åter fodras, om vintrarna med hö och halm. Fodermarsken var även hovslagare var tredje månad och satte vin- terskor på hästarna, så snart vägarna blev hala. Hästarna broddades när det började frysa. Det var också fodermarskens uppgift att tämja unghästarna och köra in dem. Han passade fölmärren och skötte hingsten vid betäckningar.

I oxstallet regerade oxdrängen. Under den period som behandlas här skötte han också fåren.

På Julita gård fanns en särskild svinaher- de. Till hans uppgifter hörde att kastrera smågaltarna.

År 1864 omtalas nämnda personer, ladu- gårdsförmän (kodräng), fodermarsk och svinaherde endast under den allmänna be- nämningen "drängar". Endast en av dem var då gift. Giftna "drängar" fanns däremot vid Roxmo och Väsby Mellangård, som låg under Julita gårds eget bruk. Jag åter- kommer härtill nedan i annat samman- hang.

Det s.k. gårdshushållet var följaktligen an- norlunda sammansatt på 1860-talet än se- nare, då nämnda funktionärer var gifta, fick stat och bildade egna hushåll var för sig, se nedan. Gårdshushållet, som så långt tillbaka man minns var i norra flygeln, fö- restods av en hushållerska, som hade en "jungfru" till hjälp. Där åt under den tid traditionen når regelbundet bokhållaren, mjölkassistenten, trädgårdselever, smed- drängar och stallpojken samt en del andra, som kom då och då. I det stora köket var före den senare genomgripande ombyggnaden en avdelning i form av en kil, där ett långbord stod med bänkar längs långsidor- na. Hela dagen stod här bordet dukat med mat, och luffare o.a., som gick vägen fram, kunde komma in och få ett mål och matsäck med sig, när de gick. Luffarstugan, där de vandrande riddarna fick övernatta, låg ute på gården på en backe, kallad Luffarbacken, ej långt från rättarbostaden. Här hade

6. Statarhustrur som mjölkerskor på Julita. Foto 1910, i Nordiska museet.

7. Plöjning med oxar på Julita gård. Foto i Nordiska museet.

8. Julitas gårdssnickare Henning Forssman i sin snickarverkstad på torpet Dalhem. Foto Å. Grundström, Nordiska museet, 1956.

de halm att ligga i, och ved kördes dit. Alla visste att ett mål mat hörde till förmånerna.

På övre botten i norra flygeln bodde inspektoren, men efter 1903 flyttade han över till "Gula huset", dvs. nuvarande arrendatorsbostaden.

De med herrgårdstraditionen förenade yrkesmännen och hantverkarna var år 1864 trädgårdsmästaren, mjölnaren, snickaren, slöjdaren, smeden, muraren och fiskaren. De redovisas i mantalslängden under Julita gård. Till gården räknades då Risinge.

En mjölnare fanns vid Lida kvarn. Tegelslagaren bodde i Nybble och hade ett torp. Utom tegelbruket skötte han också kalkugnen, till vilken levererades kalksten från den s.k. Lagsholmen tillhörande Bärsta by i Öja sn. Övriga yrkesmän bodde ute på torpen. År 1871 var torparen i Västra Kålstugan sågare; skogvaktaren bodde då i Väsby och mejeristen i gården Stockholm.

År 1886 var den 100 fot långa tobaksladan färdig och 1889 sköttes tobaksodlingen av en statardräng, som från och med 1890 kallades tobakspantör. Tobaksodlingen nedlades år 1912.

Åtminstone fem skräddare (i Dalstorp, Käl-larboda soldattorp, Sjöstugan, Stjernlund och Stockholmstorp) och två skomakare (Risinge och Hästhäll) arbetade såsom gärningsmän för godsets underlydande men fullt fritt. Nattvakten var endast till en viss grad en yrkesman. Han hade 1864 avlöning i säd från hela godset. Under senare tid hade han stat och annat men arbetade dessutom på dagarna. Den siste nattvakten hade utom nattjänsten arbete i trädgården, slaktade höst och vår och var hingstkörare. Dessutom var han pudrettberedare. Nattvakten började kl. 10 varje kväll med att giva en hornsignal. På sin vandring hade han en lykta i handen och en hund som följeslagare. Tre gånger, kl. 11, 1 och 3 gick han runt i stall, ladugård och tegelbruk. När han kom därifrån, gick han in i norra flygeln och drog upp en klocka. Tre gånger, kl. 10, 12 och 2 på natten, gick han runt egendomen. Han slutade sin tjänst på morgonen kl. 5. Om den siste nattvakten berättas, att han var mörkrädd och att ungdomen gärna ville skrämma honom.

Flertalet av ovan omtalade förmän, yrkesmän och hantverkare (men naturligtvis ej gärningsmännen) kunde av inspektoren erhålla arbetskraft från gården. De kom därigenom att stå i spetsen för ett arbetslag eller en arbetsgrupp. Ledaren för arbetsgruppen framhävdes av godsledningen särskilt därigenom, att han var skyldig att ansvara för de honom anförtrodda redskapen och inventarierna. Inventarieboken från år 1892 förtecknar inventarier och redskapen på gården bl.a. under följande rubriker: "Inventarier under Bokhållarens vård", under "Trädgårdsmästarens vård", tobaksodlarens, befallningsmannens, skogvaktarens, kuskens, fiskarens, slöjdarens, smedens, mjölnarens, mejerinnans, gårdshushållerskans, tegelslagarens, koherdens, oxdrängens och kördrängens vård o.a. Härtill kommer de olika rättarlagens inventarier.

Arbetskraft erhöles dessa förmän och hantverkare från gårdarnas och torpens dagsverksskyldighet. Dagsverksskyldigheten

9. Väderkvarnen söder om Risinge. Närmast framför ingången står mjölnaren och hans fru. Kvarnen var i gång till 1908. Foto i Nordiska museet.

hade två former, dels årligen fixerade dagsverken, dels s.k. obestämda onera, dvs. en arbetsplikt, för vilken godsledningen betalade efter vissa avtalsenliga normer. Deras väsentliga innebörd var att arbetskraften stod till herrgårdens förfogande vid budning. Dagpenningen växlade såsom framgår av diagrammen 5-7, sid. 109.

Dagsverkarna på Västra skogen

Gårdarnas och torpens relationer till herrgården var kodifierade i en jordebok, upprättad år 1864. Vi har goda möjligheter att följa förändringarna från ett jämviktsläge, som efter allt att döma rådde på Julita gods under 1860-talet fram till den totala strukturändringen 1940. På 1860-talet, som egentligen var ett revolutionärt årtionde i svensk historia, hade det på Julita blivit en balanserad tradition efter många omvandlingar, som under tidigare århundraden varit föremål för tvister och olika värderingar. Traditionens grundval var ett hoverisystem, hemmahörande i 1600-talets herrgårdsorganisation med utländska förebilder, som efter de svenska herrgårdarnas arrondering till storgårdar nått en viss grad av stadga på Julita. På andra håll i Sverige hade detta system redan börjat övergivas såsom ekonomiskt och socialt olämpligt. På Julita gård kan det betraktas som en retardering.

Hoverisystemets historia hör ej hemma i denna skrift. Här visas endast hur systemet tedde sig på Julita gods. Alla gårdars och torparens utskylder till kronan och deras skyldighet att betala arrende till det gods, under vilket de lydde, var helt eller delvis förvandlade till dagsverken att utföras på huvudgården eller på en herrgården underlydande gård. Men förvandlingen var ej total. År 1864 kvarstod tre byar, Berga, Kil och Väsby, samt två enstaka gårdar, Brynstorp och Ramsnäs, inordnade på ett annat sätt i systemet. Bönderna i de nämnda byarna och på de sagda gårdarna hade sammanlagt nio hushåll och var sin helgård att sköta. Det var stora gårdar om

1 mantal var. De kallades *hälftenbrukare*. Härmed menades, att Julita huvudgård från början hade levererat utsädet och vid skörden var berättigad få hälften av allt som var sät och satt. Men på 1860-talet gick det ej till så. Man hade så lång erfarenhet att bygga på att båda parter visste vad som i medeltal brukade bliva herrgårdens vinst av hälftenbrukssystemet. Avraden hade därför blivit fixerad till en år för år beständig leverans av vete, råg, korn, ärter, blandsäd och slösäd eller havre. Hälftenbrukarnas årliga leveranser var följande: vete 231 kubikfot, råg 1.030, korn 427, ärter 207, blandsäd 346 och havre 45 kubikfot. Kvantiteterna som levererades ter sig för oss, hundra år efteråt, ej överväldigande stora. Det beror på att för hundra år sedan hade Julita ej någon förädlad spannmål att tillgå som utsäde, ej heller tillfördes jorden kemikalier. Åkerjorden var ej ens dränerad, såsom den är i våra dagar.

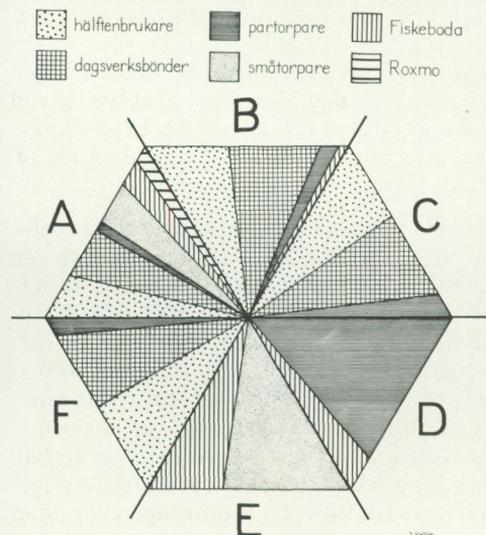
Spannmålsleveranserna var endast en del av de nio gårdarnas utskylder, ty till dem kom resor och dagsverken för herrgårdens räkning. Resornas och dagsverkenas antal var bestämda, men tidpunkten, när de utkrävdes, var olika. Under rubriken "Bestämda onera" fordrades av var och en av de nio bönderna fyra resor om 16 mil vardera, 24 dagköror samt ett dagsverke.

Under rubriken "Obestämda onera", diagram 2, krävdes körslor av 12 stavrum ved till tegelbruket och 2 stavrum till kalkugnen på Julita gård samt 18 dagköror och 14 dagsverken.

Dryga onera var slätter, skörd och gödselkörning på godset. Slättern och skörden var så ordnade, att var och en av husbönderna på de nio gårdarna visste sin plats och den areal han skulle beså och skörda. Höbärgningen avsåg både slätter, stackning och inkörning. En av de slätterängar som fem av hälftenbrukarna slog varje år var den s.k. löten. Numera, efter uppodling, är den Julita gods bästa åkermark. På 1860-talet och fram till tiden för utdikningen var löten

indelad i lotter om ca 7 tunnland på varje slätterpliktig. Varje lott gick i omgång på tio år. Den andra slättermarken, som var tilldelad fyra bönder i denna grupp av slättrare, var Tockenön och Forskärret. Den var indelad i 10 tunnland på varje bonde och med en omloppstid av tolv år. Även skördarbetet hade samma fasthet i rummet. Det utgjordes av ett krav på att skörda 4 tunnland, 2 på västra och 2 på östra gårdet. Sädesbärgningen avsåg uppskarvning men ej inkörning. Prestationen kallades att "skära tunnland". För gödselutkörning och annat krävdes 20 dagkörer med parhästar samt 20 mans- och 20 kvinnodagsverken. Härtill kom slutligen underhåll av gårdesgårdar och vägar för godsets räkning. Gårdesgårdarna beräknades till 2.508 fot för var bonde, vägunder-

Diagram 2. Obestämda onera enligt Julita gårds jordebok 1864. Dessa onera är betalda dagsverken, s.k. skof, åvilande hälftenbrukare, dagsverksbönder, partorpare och småtorpare samt Fiskeboda och Roxmo rätarlager i form av: A. dagsverken; B. stavrum ved till tegelbruket; C. stavrum ved till kalkugnen; D. dagkörer sand; E. lass ler; F. dagkörer. Sektorerna är proportionella i förhållande till varandra.

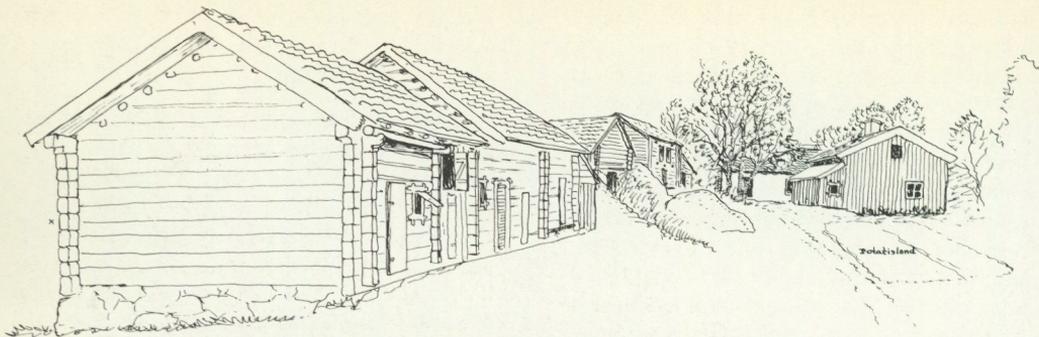

hållet varierade från 100 till 768 fot. Härfor erfordrades fyra körslor med parhästar och sex mansdagsverken.

Hur var det möjligt för en arrendegård att prestera så mycket arbete: dels sköta den gård vederbörande satt på, så att familjen fick sitt uppehälle av den, dels fullgöra nu uppräknade, väsentliga leveranser och arbetsuppgifter, som ingick i kontraktet med herrgården? Låt vara att varje bonde slapp att betala kronoskatt, vissa kommunalutskylder måste han dock fullgöra. Genom att vi har samtida mantalslängder, som redovisar gård för gård, både arbetsdugliga, överåriga och underåriga, kan vi bilda oss en god föreställning om möjligheterna att fullgöra prestationen. Det visar sig att ingen av de nu nämnda gårdarnas huvudmän är över några och femtio år, att medeltalet på gårdarna av vuxna, arbetsföra män och kvinnor är fem, på tre gårdar är det sex, endast på en gård är antalet vuxna arbetsföra personer tre. Detta antal av vuxna arbetsföra personer kompletterades på flertalet gårdar av minderåriga barn. Där fanns också flerstades gamla människor, som kunde uträtta en del, bl.a. se efter och underdvisa de minderåriga.

Förutsättningarna för att sköta så mycket krävande arbete kan anses föreligga vid tiden ifråga av mantalslängderna att döma. Att däremot bedöma, huruvida dessa arrendegårdars standard höll sig på samma nivå som skattebondens på en gård med jämförbar storlek denna tid är ej lätt. Arrendebonden var i hög grad handikappad genom att ej ha möjligheter att sälja skogsprodukter o.a.; tiden medgav ej heller någon nämnvärd produktion utöver vad som gick åt i hushållet. Jämförelser av denna art är dock knappast möjliga att göra med anspråk på giltighet.

En annan kategori av underlydande bönder var *dagsverksbönder*, dvs. sådana som åbodde ett halvt hemman. Det tillhör en kommandostrukturs möjligheter att jämna och likställa. Därför var alla hithörande gårdar utan hänsyn till sin i kronans jorde-

10. Djupanboda. Teckning av O. Homman, Nordiska museet, 1943. Torpet, som har två boningshus om rum och kök, har alla de gamla byggnaderna bevarade.

böcker åsatta mantalsbeteckning förmedlade i herrgårdens regi och räknades såsom halvhemman. Dagsverksbönderna satt på följande 17 hemman: Lilla Daviken, Djupanboda, Fagerbjörk, Stora och Lilla Girtorp, Stora och Lilla Gamråd, sammanlagt tre gårdar, Gimgöl, Gluggen, Hult, Kårtorp, Källarboda, Ovankil, Posseboda, Stockholm och Skenala. Dagsverksböndernas prestanda var något brokigare och mångsidigare än hälftenbrukarnas. Deras skyldigheter utgjordes i första rummet av bestämda årliga skatter och onera, dels liksom hälftenbrukarnas av obestämda onera, som pålades från herrgården vid behov. De förstnämnda, "bestämda onera", utgjordes av penningar, som utgick med ett något varierande belopp från 1,29 riksdaler upp till tre riksdaler. Därtill kom leverans av spannmål; spannmålsleveranserna var ganska små, de utgick lika mycket i råg som korn, och leveranserna varierade mellan 2 kubikfot och upp till 6,3 kubikfot. De bönder som hade större penning- och sädesleveranser, hade lättnader på annat håll. För dagsverksbönderna utgick tre dagsverken, som de fick tillgodoräkna sig för underhåll av kälkar och årder, sammanlagt tre dagsverken för varje gård. Var och en av de sjutton gårdarna skulle leverera till huvudgården tre fannar al- eller björkved, och samtliga skulle hugga två tjog stör. Det gick åt mycket stör på herrgården, inte minst varje sommar, vid slätter och skörd.

Kvinnorna på fjorton gårdar var ålagda att spinna fyra pund tågor vardera, medan de tre övriga gårdarna (Lilla Gamråd, Gimgöl och Posseboda) skulle leverera åtta pund var. Alla gårdar skulle i lön ge nattvakten en kappe råg om året. Allt detta hörde till bestämda årliga skatter och onera.

Obestämda onera, diagram 2, sid. 91, som av godset utkrävdes vid behov, var leveranser till tegelbruket och kalkugnen. Leveransen bestod av sex stavrum ved till tegelbruket och ett stavrum till kalkugnen. Ovan nämnda tre gårdar, (Lilla Gamråd, Gimgöl och Posseboda), levererade däremot dubbelt så mycket.

Körslorna för tegelbruket var sammanlagt sju och lika många dagsverken för fjorton av dagsverksbönderna, medan de tre nyssnämnda gårdarna hade dubbel skyldighet. Samtliga dagsverksbönder skulle göra en 8-milaresa, en 4-milaresa, en resa över Näset och en kvarnresa. En dryg pålaga var 43 dagars körslor med parhästar, men den mest påkostade och krävande prestationen var sannolikt kravet på 285 mansdagsverken och 185 kvinnodagsverken.

Men det var ej slut härmed. I likhet med hälftenbrukarna hade även dagsverksbönderna slätter, sädesbärgning och gödselkörning på herrgården i form av dagköror och dagsverken. Det var litet olika vad går-

11-12. Torpet Ovankil, bostadshus och ladugårdslänga. Foto Sven Drakenberg, Nordiska museet, 1928.

darna skulle göra. Höbärgningen på Lötén åvilade fyra gårdar (Djupanboda, Källarboda, Ovankil och Skenala), som svarade för 3 $\frac{1}{26}$ tunnland vardera. Fem gårdar slog 4 $\frac{1}{2}$ tunnland hö på Forskärret. De tre som tidigare haft dubbelt att prestera skulle även ha det i detta fallet. Sådesbärgningen räknades likaledes i tunnland. I västra gårdet skulle de fjorton gårdarna svara för ett tunnland var och i östra gårdet för lika mycket. De tre övriga gårdarna svarade i det här fallet liksom tidigare för det dubbla. Härtill kom för fjorton av gårdarna: 10 dagkörslor och 10 mansdagsverken samt 10 kvinnodagsverken. De tre förut nämnda gårdarna hade dubbelt av alla tre kategorierna, dvs. 20.

Underhåll av gårdesgårdar och vägar beräknades i dagköror och dagsverken. Elva av gårdarna svarade för 1.254 fot gårdesgårdar, de övriga för 2.508. Även vägarna räknades i fot, variationen mellan de olika gårdarna var ganska stor: mellan 51 och 668 fot. Till gårdesgårds- och vägunderhållet kom dagköror med parhästar. Fjorton av gårdarna hade i samband med vägarna tre sådana dagköror med par, men de tre återstående hade fyra. Mansdagsverken för den första gruppen var tre och sex för de övriga.

Även här frågar vi oss: fanns folk på dessa hemman i tillräckligt antal för att fylla dessa mångsidiga och krävande förpliktelser och utskylder? Mantalslängden för år 1864 ger besked. Den visar, att genomsnittsfamiljen bestod av fem vuxna personer (fyra familjer hade detta medeltal: tre fam. sex; en fam. sju; fem fam. fyra; tre fam. tre). Husbonde och husmor var i flertalet fall under 55 år, hade i regel barn, i medeltal fyra minderåriga; elva familjer av sjutton hade gamla att försörja. Det betyder att på varje gård fanns en dräng och en piga eller vuxna barn eller vuxna gifta barn, så att minst en familjemedlem, vanligen mera, kunde delta i herrgårdens dagliga arbete på arrendegårdens kost. Det var arbetssamt att vara dräng och piga på de villkoren; därför spelar vägen från arrendegår-

den fram till godsets arbetsplats en väsentlig roll.

Inte heller när det gäller dessa dagsverksbönder på halvgårdar kan vi f.n. få en pålitlig jämförelse med fria halvgårdsbönders standard. Arrendeböndernas ekonomiska villkor var ganska kringskurna, och man har svårt att tro på möjligheten att de skulle kunna samla kapital. Förutsättningen för att de skulle kunna sköta arrendegården och det arbete herrgården krävde var den stora och jämna folkökningen och att det ej fanns andra näringar vid denna tid som lockade bort arbetskraften från gården. Man har alltså rätt att tala om en fast struktur och en balans mellan struktur och organisation.

De största torpen och därmed de största utskylderna hade fem s.k. partorpare. Tre av dem innehade i mantal satta torp (Dagsjön $\frac{1}{4}$ mtl, Hyttan $\frac{1}{8}$ mtl och Hällerråd $\frac{1}{8}$ mtl). Engelbrektstugan och Knektstugan jämställdes i utskylder med dessa mantalsatta torp. I bestående årliga skatter och onera lämnade vardera 250 dagsverken. De hade lika utskylder i allt; endast beträffande vägunderhåll varierade gårdarnas prestanda något. Underhåll av kälkar och årder, dvs. redskap, som torparna själva höll sig med i arbetet på herrgården, hade förvandlats till tre dagsverken för var och en. Leveranser från torpet fördelades på sex poster. Först kom två famnar ved, al- eller björkved, 6 tjog stör och ett lass torrved. Den gamla nävertakten eller näverskatten var förvandlad till dagsverken; 1 $\frac{1}{2}$ lispund näver, som tidigare levererats vart år, var ersatt med tre dagsverken. Det betydde att inga nävertak fanns kvar på herrgården att underhålla. Torparhustrurna hade ålagts att spinna två pund tågor, och från torpen skulle lämnas en kappe råg i lön till nattvakten.

De obestämda onera i arbete, som krävdes av herrgården men skulle betalas av denna i kontanter, markerades i jordeboken med uttrycket *per skof*. Hit hörde att var och en av de fem torparna skulle leverera fem stavrum ved till tegelbruket och

ett till kalkugnen; vidare fem dagkörer sand, sex dagkörer och fem dagsverken till kalkugnen. Det förhöll sig även med resorna på det sättet att de skulle betalas: en resa på 8 mil, en på 4 mil, en till Övernäs och en till kvarnen. Dessutom kunde man fordra tjuguen dagkörer med dragare i par. Det var därför denna grupp kallades partorpare. Utöver det nu sagda krävdes åtta ladugårdsvakter. Vid hö- och sädesbärgning samt gödselkörning skulle de fem partorparna lämna nio dagsverken, vart och ett med dragare i par. För gårdsgårdar ansvarade varje torpare av denna kategori för 1.254 fot. Vägunderhållet varierade från 308 fot för ett torp kallat Dagsjön till 1.580 fot för torpet Hällerråd. I samband härmed skulle var och en göra tre dagkörer med dragare i par och tre mansdagsverken.

Det finns trettiofyra småtorp och lägenheter upptagna i jordeboken med fixerade prestanda. De har olika storlek och presterar olika, varför det är lämpligast att dela dem i grupper. Grupp 1 omfattar sexton torpare, som gjorde två dagsverken i veckan till huvudgården. Grupp 2 omfattar fyra torpare med ett dagsverke i veckan. Grupp 3 omfattar resten, som hade ännu mindre att utgöra. Elva av dem gjorde mellan tolv och sextio dagsverken per år. Ett av torpen, Stockholms torp, löste sin skyldighet med pengar, ett annat, Girtorpstugan, och en fastighet, Lida kvarn, gjorde inga dagsverken alls. För småtorpens dagsverken fanns särskilda bestämmelser: de s.k. tvådagstorparna gjorde två mansdagsverken i veckan från den 24/10 till den 24/6. Men under en arbetsperiod, omfattande slätter och skörd, inklusive potatisupptagning o.a., gick de varje dag från midsommar till den 24/10. De s.k. endagstorparna däremot gjorde ett mansdagsverke i veckan under tre kvartal, från den 24/10 till den 24/6, men budades och måste komma från den 24/6 till 24/10, dvs. under in-höstningen, så ofta deras hjälp behövdes. Om man håller fast vid dessa bestämmelser, skulle den torpargrupp som hade 192 dagsverken per år att utgöra räknas som

tvådagstorpare, och den som hade 90 dagsverken att göra per år skulle rubriceras som endagstorpare. Grupp 1 hade följande bestämda skatter och onera: Olovstorp och Stigen var de enda i gruppen som gjorde 192 dagsverken. De övriga elva (Gränsen, Holkdalen, Karinstugan, Östra Kolstugan, Lövhagen, Nackhäll, Slätten, Svartviken, Tunstugan, Västorp och Österby) gjorde 160 dagsverken per år, Stora Skalltorp 128 och Västra Kolstugan och Kolpussen 118 dagsverken vardera. De tre sistnämnda hade på flera punkter mindre att prestera än de övriga. Leveranserna till herrgården var följande: 4 tjog stör från alla tvådagars-torparna utom de tre som gjorde minst dagsverken, vilka slapp denna tunga; vidare ett lass torrved, som de tre nämnda också slapp. Däremot lämnade alla två vispar. Ett lispund näver hade förvandlats till tre dagsverken för samtliga. Att hugga en famn al- eller björkved åvilade alla utom de nämnda tre. Samtliga skulle spinna 4 pund blånor och lämna en kappe råg till nattvakten.

Obestämda onera betydde som tidigare sagts en försäkran om arbetskraft, som herrgården betalade. Elva av tvådagars-torparna (ej de tre som hade minsta antalet dagsverken och ej heller Olovstorp och Stigen), skulle leverera 100 lass lera till tegelbruket, och alla skulle göra fem dagsverken härtill. De ovan undantagna, dvs. Olovstorp, Stigen osv., var även befriade från resor och dagkörer, men de övriga skulle göra en halv 8-milaresa, en 4-milaresa och en resa till Övernäs, en halv kvarnresa och aderton dagkörer med enbet. Ladugårdsvakt hade alla med sammanlagt sex dagsverken vardera.

De elva torparna hade nio dagars hö- och gödselkörning. Alla skötte 628 fot gärdsgårdar. Endast de tre med minsta antalet dagsverken var befriade från vägunderhåll. Underhållet varierade mellan 155 till 358 fot. Alla tretton i grupp 1 svarade för tre enbetsdagkörer och alla gjorde tre mansdagsverken.

Grupp 2 bland torparna var "onsdagstor-

pare". Dit hörde sammanlagt fyra torp (Dammen, Kulan, Långa Sand och Tallmon). I bestämda skatter och onera gjorde de 90 dagsverken vardera. De slapp att leverera stör och torrvedsläss. Torparhustorna gjorde en visp vardera; $\frac{1}{2}$ lispond näverskatt hade förvandlats till ett dagsverke för dem var. Underhåll av kälkar och årder var omvandlat till ett dagsverke. Hustrurna skulle spinna tre pund blånor vardera. I obestämda onera lämnades till tegelbruket fem dagsverken av var och en. Grupp 2 hade inga resor, men var torpare lämnade fyra dagkörer med enbet. Långa Sand hade ej gårdsgårdsunderhåll. Kulan däremot svarade för 250 fot, Dammen för 288 fot och Tallmon för 314 fot. Dessa torpare hade ingenting med vägar att göra men lämnade ett och ett halvt mansdagsverke.

I grupp 3 finner vi små torp och lägenheter. De var sammanlagt fjorton, Lida kvarn presterade inget dagsverke. Stockholms torp betalade 20 penningar och löste sig på så sätt från dagsverken. Av de övriga tolv lämnade Girtorpstugan tre pund spunna blånor som enda prestanda. I bestämda skatter och onera gjordes dagsverken av de övriga elva, varierande i antal från tolv till sextio. Av obestämda onera lämnade sex av 3:dje gruppens torpare dagsverken till tegelbruket, fem två och ett halvt dagsverken och en av dem fem. Dessutom var det tre av dem som hade två lagårdsvakter var. Vi ser av dessa utskylder att vederbörandes resurser var ringa. Det var ganska lite, som kunde krävas i arrende för deras innehav.

Efter mantalslängderna för år 1864 kan man räkna ut, hur många vuxna personer som satt på torpen. De fem partorparnas hushåll bestod i medeltal av fem vuxna personer på varje torp; det betyder att här fanns drängar och pigor. Har man ej lejt folk, gick vuxna barn i dagsverken. I regel fanns dessutom minderåriga barn och överåriga.

Småtorparna i den första gruppen hade mindre hushåll. Medeltalet i småtorparnas första grupp var fyra vuxna personer; barn

fanns i regel och likaså gamla. Småtorparna i andra gruppen (endast fyra torp hörde dit) hade ej mer än tre vuxna personer i varje hushåll. Även småtorparna i tredje gruppen hade små hushåll: tre vuxna personer i medeltal, och medeltalet barn var två. Dessutom fanns här många gamla och utfattiga. En av dessa småtorpare var yrkesman, skraddare. Han satt på Stockholms torp med en gesäll som hjälpare. Det var han som löste sig med 20 penningar.

Som ett försök att jämföra de olika arrendena i penningar har vars och ens prestanda, som låter sig omräknas, nedan förvandlats efter markegångstaxan år 1864. Där det varit möjligt, har gårdens egna priser använts. Gårdens spannmålspriser ligger under dem i markegångstaxan, likaså priserna på körslor och dagsverken. Julitapriserna för körslor och dagsverken var betydligt lägre på vintern än under sommaren. Jag har därför tillämpat ett medeltal och räknat om mansdagsverkena efter 75 öre per dag och kvinnodagsverkena efter 50 öre per dag. Markegångstaxan för Stockholms län upptager däremot ett pris av 1:50 riksdaler riksmünt för ett "drängedagsverke" år 1860 och 1:10 år 1866.

Priserna på levererad spannmål och lämnade dagsverken förhåller sig på följande sätt. På Julita gård betalades en kubikfot vete med ungefär vad fem mansdagsverken kostade, och en kubikfot korn hade samma värde som tre mansdagsverken. Kubikfoten, som infördes år 1855, innehöll 26,17 liter, och spannmålstunnan var 165 liter sedan år 1739. En spannmålstunna innehöll således ca $6\frac{1}{3}$ kubikfot. För att få en tunna vete efter nämnda priser måste en man arbeta varje dag en månad.

Omsatt i pengar efter markegångstaxan blir den sammanlagda arrendesumman för:

a) en helgård (hälftenbrukare)	843:70 + vissa åligganden
b) en halvgård (dagsverksbönder)	137:29 +, ,
c) en åttingsgård (en partorpare)	263:92 +, ,

13. Lida torp. Foto S. Svärdröm 1937, i Nordiska museet.

14. Torpet Björnstugans boningshus, som innehåller tre rum och kök. Foto S. Rosén, Nordiska museet, 1966.

Dessa i pengar översatta prestanda ger emellertid ej sanningen om vad dessa fyra slags landbönder hade att utgöra. Det är endast skenbart som dagsverksbönderna kommer så billigt undan.

Dagsverksbönderna och hälftenbrukarna svarade för slåttern på Forskärret och Löten, likaså för skörden i Västra och Östra gårdet, och härtill åtgick det många dagsverken, men dessa är ej preciserade till antalet. Det är arbetet som är stipulerat, ej hur lång tid det tog. Därför har det ej kunat översättas i pengar som arrendesumma.

Den stora skillnaden mellan hälftenbrukarna och dagsverksbönderna låg i arbetstvånget, att de sistnämnda hade skyldighet att till det pris godset bestämde fullgöra så många dagsverken och körslor utöver vad hälftenbrukarna skulle göra och att det var bättre pris på säden än på arbetet. Dagsverksbönderna skulle göra 43 dagkörer med par, 285 mansdagsverken och 185 kvinnodagsverken, vardera efter budning, dvs. obestämda onera. Detta var en tunga, som ökade deras prestanda betydligt och höjde deras utskylder, eftersom dagpenningen var låg.

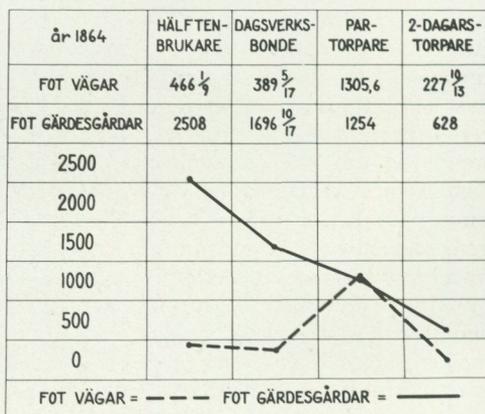
Det är ogörligt att få en likare, som sätter oss i stånd att bedöma om någon kategori av landbönder och torpare var mera gynnad än de andra. Diagram 3 här bredvid över gårdesgårdsskyldighet och vägunderhåll visar att där bakom ligger underhandlingar och omräkningar efter andra grunder än dem som är åtkomliga för oss. Den heldragna linjen, som utmärker gårdesgårdsskyldigheten, visar en jämnt fallande kurva för de fyra slagen av arrendatorer: ju mindre gård, desto mindre utskylder. Den streckade linjen på samma diagram avser underhållet av vägarna. Här hade *partorparna* ovanligt mycket att fullgöra i förhållande till sina torps storlek. De har så stora skyldigheter beträffande vägarna att de fem partorparna skulle göra ungefär lika mycket arbete som de sju ton dagsverksbönderna tillsammans. Det betyder att

med vägunderhållet hade de fem partorparna ett av sina huvudarbeten.

Som helhet torde gälla att ju större gården var, desto större var utskylderna, men de togs ut på olika sätt inom de olika grupperna, och med tiden torde olika prestanda ha blivit lokalt inkommensurabla.

Från sina arrendatorer, torpare och lägenhetsinnehavare på Västra marken hade herrgården å sin sida en inkomst som bestod i spannmålsleveranser och en smula kontanta penningar. Men den viktigaste förmånen var tillgången till arbetskraft året runt enligt det rollsystem jag nu beskriver. För de s.k. obestämda onera, som utgick till tegelbruket och kalkugnen, betalade visserligen herrgården, men det var en fördel att alltid ha den arbetskraft till förfogande som var detacherad till detta arbete. Dagsverkspriset blev efter allt att döma billigare för herrgården på detta sätt än om man skulle kalkylera med tillfällig arbetskraft utanför godsets domäner, vilket vid denna tid överhuvudtaget sedvanemässigt ej lät sig göra. En sammanräkning av samtliga utskylder eller, om vi så vilja, samtliga inkomster till herrgården från Västra marken, visar följande resultat. Penningar:

Diagram 3. Skyldigheten att underhålla vägar och gårdesgårdar enligt Julita gårds jordebok. Gårdesgårdsskyldigheten avsåg främst hälftenbrukarna. Partorparna svarade framförallt för vägarna.

55 riksdaler, spannmål: sammanlagt 2.619 kubikfot, dvs. över 400 tunnor, dagsverken 8.040 sammanlagt; 200 tunnland hö som bärgades, 76 tunnland säd som skördades, dagkörer sammanlagt 425, enbetskörer 150 och parkörslor 107. Härtill kom de speciella avgifterna: leverans av 64 famnar al- eller björkved, 116 tjog stör, 23 lass torrved, 36 vispar och spjinning av 94 skålpund tågor, 109 skålpund blånor och en tunna och 26 kappar råg till lön åt nattvakten.

Här följer ett sammandrag av landböndernas onera, som godset skall betala för. De underlydande hade skyldighet att utföra allt det arbete som nedan räknas upp till ett av godset fastställt pris: 258 stavrum ved till tegelbruket, 43 stavrum till kalkugnen, 1.700 lass lera, sammanlagt 362 dagkörer, 836 parkörslor, dvs. körslor med parhästar, 198 körslor med enbetshästar, därtill 120 resor, 5.371 mansdagsverken, 3.145 kvinnodagsverken samt 158 ladugårdsvakter. Utom detta har vi underhållet av gårdesgårdar och vägar: 68.584 fot gårdesgårdar och 20.482 fot vägar, och för att klara detta behövdes 107 körslor med parhästar, 51 körslor med enbet och 205 dagsverken. Hur dagsverken och körslor fördelade sig på olika verksamheter framgår av diagrammet på sid. 91.

Resorna och körslorna blev tidigt föremål för omorganisation. Eftersom resor och körslor visar så höga tal, är syftet med dem av intresse. Vägar och redskapen för produktionen är, som vi vet, variabler av stor vikt. I de sistnämnda inräknades hästarna. Varken vägar eller redskapen, dvs. vagnar och slädar, ej heller böndernas och torparnas hästar, tillät så stora lass som vi är vana vid från senare årtionden. Den produktiva marken var ej så samlad som i våra dagar utan mera spridd. Julita gods hade stora utängar, miltals avlägsna från huvudgården, på Tockenön och Forsbykäret. Här inlades höet under slättertiden i hölador och kördes sedan hem på vintern på släde. Vi känner igen det tillväggångssättet från den samtida boskapsskötseln i Småland, Dalarna och Norrland. Det

var en rest från den extensiva foderfångstens tid. Huvudstaden var en viktig leve-ransort för ej minst spannmål. Dit kunde man komma på två sätt, antingen landsvägen över Hjälmarsund och Eskilstuna eller över Fiskeboda, där man gick ombord på godsets egen ångbåt. Ångbåten eldades med ved och krävde många vedlass, s.k. skeppareved. Det blev ett stort antal sådana interna transporter. Resornas mönster hade tillkommit före järnvägarnas tid. Julita ligger alltså 2½ mil från närmaste järnvägsstation. Resorna var sedan gammalt fördelade på arrendatorerna efter längd, 16-milaresor, 8-mila- och 4-milaresor. Vi har en körjournal bevarad, tyvärr i dåligt skick, från tidigt 1860-tal. Den har ersatt tidigare körkavlar, av vilka herrgården har haft en hälft och den körpliktige en annan. Resornas fördelning på tur eller omgång framkom tydligt i körjournalen, som löper med en omgång på fyra år. Stockholms- och Bergslagsresorna är de längsta, dvs. 16-milaresorna. Övriga är Arboga-resor, Övernäs-resor samt Strängnäs-resor och utsocknes kvarnresor. En dagsverksbonde, tilldelad Stockholms-resor, kunde givetvis budas att resa åt annat håll och med mindre miltal i något särskilt syfte men med det beskedet att han härmed hade gjort den Stockholms-resa som han kontraktensligt hade förbundit sig att göra. Både resorna och körslorna, de s.k. dagkörorna, pågick praktiskt taget året runt, men vissa av dem är dock säsongsbetonade. Här må endast några exempel nämnas.

Dagsverksbönderna och partorparna hade 1864 skyldighet att – som obestämda onera, dvs. mot betalning – göra en åttamila-, en fyramila-, en Övernäs- och en utsocknes kvarnresa var, medan tvådagars-torpare hade hälften av den första och sista enheten och en av de båda mellersta. Sex-tonmilaresorna vilade helt på hälftenbrukarna, som hade fyra var (och inga andra resor), och dessa var bestämda onera, som förvandlats till 24 dagsverken för dem var. Detta får väl ses som en första bräsch mot systemet med långväga körslor.

I en körjournal från 1856–1860 speglas ett ännu äldre förhållande. Enligt den hade dagsverksbönderna Stockholms- och Bergslags-resor. Att dagsverksbönderna före 1864 blev befriade från denna tunga och att långresorna avskaffades må ses i relation till att Västra stambanan var klar för trafik den 8 november 1862.

Dagsverksbönderna och partorparna hade samma slags utsocknes kvarnresor. Båda kategorierna gjorde dessa resor med dragare i par under kvartalet oktober–december. I oktober avser kvarnresorna enbart statmäld. Man gör sex sådana resor år 1858 och elva 1859. Man far med statmälden till följande kvarnar: Grindberga (elva), Hällby (tre), Genne (en) och Forssjö (två resor). November och december synes vara den rätta terminen för de kvarnresor som avsåg gröpmäld, gryn och malning av vete för gårdens behov. Enbetstorparnas utsocknes kvarnresor skilde sig något från de båda föregående kategoriernas. De har visserligen också åkt med grynkorn i november men dessutom gjort kvarnresor under september, oktober och november för soldatmäld.

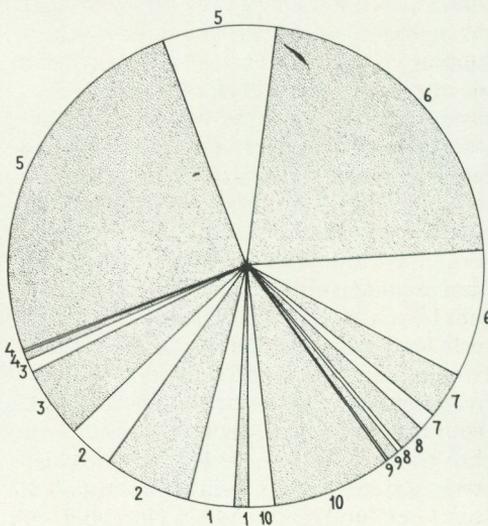
Ännu 1879 utgick från gårdarna och torpen 78 resor med parhästar och 215 körslor med enbetshästar. Efter hälftenbruksgårdarnas och dagsverksgårdarnas försäljning (om vilken se närmare nedan) övergick körslorna nästan helt på gårdens egna kördrängar, som därefter ökade i antal. En "fördräng" var anställd 1869. Denna man kallas från och med 1872 "kördräng".

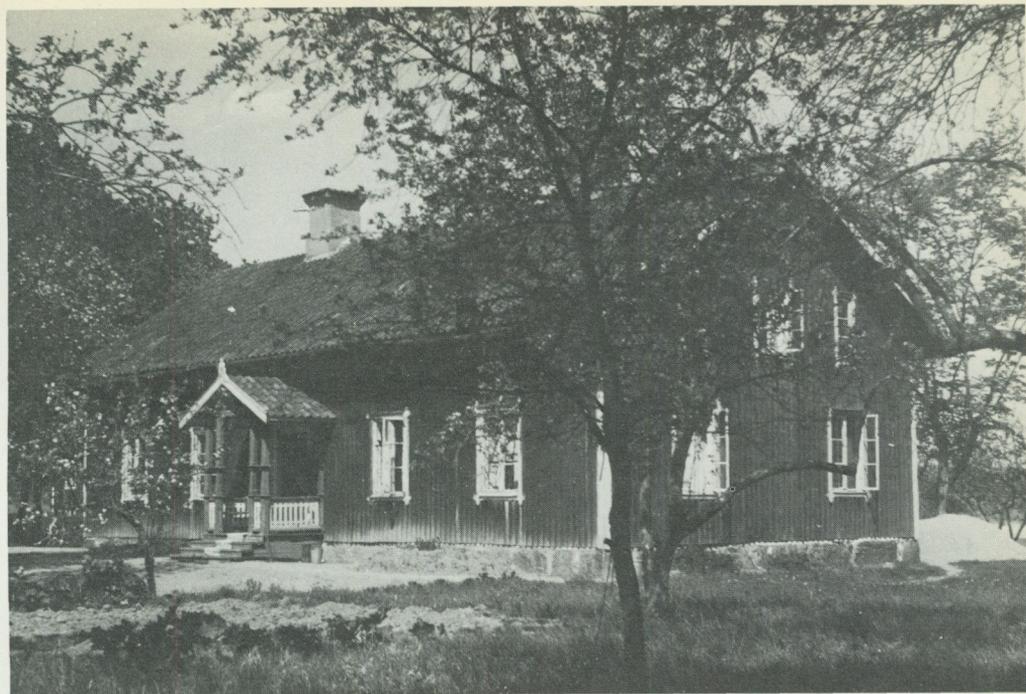
Fördelningen av manligt och kvinnligt dagsverke på de olika verksamheterna på gården år 1879 framgår av diagram 4 här bredvid. Jordbruksarbetet på huvudgården (5) och på Berga och Fiskeboda (6) tog huvudparten av alla dagsverken. En stor anpart tog djurens skötsel, ladugården och stallet (1 och 10). Påfallande är den ringa del, som skogsarbetet krävde, i praktiken ej mycket mer än för att hålla gården och stora huset med byggnadsvirke.

Denna genomgång visar hur parternas

mellanhavanden var reglerade i ett fast mönster vid 1870-talets ingång. Å ena sidan stod landborna, torparna och arbetarna, å andra sidan herrgården. De som bodde på gårdarna och torpen hade bostad o.a. som de själva måste sörja för och vårda i enlighet med husesynsförordningen, däri inräknat jord att bruka för egen räkning. Gårdarna och torpen bildade grundvalen i deras försörjning och de hade även att draga försorg om de gamla. Det ser ut som om i synnerhet torparna blev tidigt utslitna.

Diagram 4. De exakta proportionerna, enligt 1879 års journal, mellan manliga och kvinnliga dagsverken på Julita gods fördelade på: 1. stallet; 2. slöjd, smide, reparation och nybyggnad; 3. skogen; 4. kommunal- och därmed jämförliga skatter som utgörs i form av dagsverken; 5. jordbruket på Julita gård; 6. Berga och Fiskeboda gårdars rättarlag; 7. trädgården och corps de logiet; 8. gårdens industrier: ångsågen, tegelbruket och kalkugnen; 9. spannmålmagasinet; 10. fähuset – De mörka fälten anger männens dagsverken, de ljusa kvinnornas. Jordbruksarbetet framme vid Julita gård (5) och de båda rättarlagen vid Berga gård och Fiskeboda (6) kräver som synes flest dagsverken. Av de återstående grupperna är nr 2 och 3 tillsammans något mera krävande än nr 1 och 10 tillsammans.

15. Berga rättarbostad. Foto M. Lagerquist, Nordiska museet, 1947.

Men alla, både arrendebönderna och torparna, överlämnade gården resp. torpet till son, måg eller annan mot undantag. Automatiskt ökade på detta sätt bebyggelsen; även soldaterna på de talrika soldattorpen uppförde ibland för bruk på äldre dagar både stuga och ladugård. När godset kring årtiondeskiftet 1880 sålde en hel del mantalsatta gårdar, måste köparna ikläda sig en förbindelse att sörja för dem på gården som innehade undantag. Vanliga undantagsbestämmelser var: "husrum med vedbrand, ett tunnland åkerjord (och när en av makarna dog ett halvt tunnland), tio centner hö och tio centner halm samt vinterrum och sommarbete för en ko." Den vanligaste varianten härtill var 5,6 kvadratrev åker, åtta centner hö och åtta centner halm samt sommarbete för en ko jämte vinterrum. Jag har också undantagsvis sett så små kvantiteter för en person som ett halvt tunnland samt sex centner hö och sex centner halm

jämte vinterrum för en ko. S.k. fördelsstuga och fördelsladugård ingick ofta i överenskomsterna om undantag.

Det nya strukturmönstret: övergångstiden 1870–1890

Från och med 1870-talet upplöstes hoverisystemet, och härmed följde steg för steg en omdaning av den gamla strukturen. Den började, då Berga by redan 1871 införlivades med godset under egen rättare och därvarande hälftenbrukare avhystes. Arrendena fixerades i pengar, vilket betyder en eftergift åt penninghushållningen. Den hade dock föga inflytande på konsumtionsval o.a. genom att penningen huvudsakligen blev en räkneenhet och värderingsgrund. År 1873 löstes arrendena för gårdarna på Västra skogen med pengar i stället för naturaleveranser.

Det är sannolikt att arrendegårdarna vann på detta arrangemang och att man vid underhandlingarna om de kontanta arrendesummorna sökte komma fram till en mera rättvis uppskattning av gårdarnas bärkraft från 500:- (Ramsnäs) och 450:- (Gimgöl och Hult) ned till 225:- (Gluggen och Lilla Girstorp). Torparnas arrenden omprövades två år därefter. År 1875 hade alla torpen årsarrenden i penningar från 250:- om året (två torp i Kil) ned till 25:- (Nybygget, Stockholmstorp o.a.). Samma år upptaxerades vissa mantalsatta gårdar, och Stora Gamråds årsarrende t.ex. höjdes till 550:-. Ett dagsverke betalades vid denna tid med i genomsnitt 70 öre.

Räkenskapsåret, som tidigare begynt med laga fardag 14/3, flyttades enligt avräkningsböckernas vittnesbörd till 1 januari från och med 1875. Vissa av de gamla hälftenbruksgårdarna ingick i de nybildade rättarlagen. Utom det nyss nämnda Berga rättarlag tillkom nu ett Väsby rättarlag genom avhysning och sammanslagning av därvarande hälftenbruksgårdar.

De hälftenbruksgårdar som ej ingått i rättarlagen och de dagsverksskyldiga bondgårdarna såldes under åren 1879–1882. Sålunda avhände sig herrgården Roxmo år 1879 och ca hälften av Djupanboda samma år (11/40 mantal). År 1880 såldes Fiskeboda, Lucktorp, Hyttan, Ramsnäs, Hult, Stora och Lilla Gamråd, Fagerbjörk, Kårtorp, Vadshammar, Dagsjön, Hälleråd, Hjälmsetter och Posseboda; år 1882 avhände sig godset Gimgöl, Gluggen, en sammansatt gård i Väsby och torpet Svartviken. Kvar på Västra marken blev endast torparna.

Det betyder att Julita gods, vars organisation uppenbarligen en tid haft en ganska sluten enhet att arbeta med, nu öppnades. Men strukturen slogs ej sönder, utan omvandlingen gick gradvis.

För att å ena sidan uppväga de förluster i arbetskraft som gårdsförsäljningarna innebar och å andra sidan intensifiera driften i de avseenden som uppodlingen av Löten

o.a. krävde, utbyggdes statarsystemet, som jag nämnt, och moderniserades torparsystemet. Torparna ålades att betala arrenden i penningar för sina torp och fick betalt för de mans- och hjondagsverken som gjordes i herrgårdens tjänst. De arbetsuppgifter som tidigare tillgodosetts genom s.k. ”obestämda onera” övertogs nu av de s.k. statardrängarna eller fullgjordes av dessa jämte torparna allt efter lämplighet. Skyldigheten att göra dagsverken kvarstod för torparna en tid in på 1880-talet men kunde lösas med penningar. Efter denna tid arrenderades torpet i regel ut för en årlig arrendesumma och i kontraktet var det snarast godsledningen, som förband sig att betala ett bestämt pris för dagsverkerna, som torparen kunde lämna under vissa säsonger för året (se avskrift av torparkontrakt, sid. 131). Intet rubbade dock den egenartade kombinationen småbrukare-lantarbetare, som var torparsystemets kärna. Valfriheten kunde ej användas. Godsledningen syntes sträva efter att om möjligt med tiden göra torpen lika stora men lyckades ej. Efter hand försvann emellertid torpardrängarna, vilkas uppgift hade varit att göra dagsverkerna åt torparen. I stället kvarstannade flerstädes i hemmen torpar- och statarsöner, som i form av ”statardrängar”, rättare sagt lantarbetare, hade möjlighet att göra betalda dagsverken året runt på herrgården. Vi kan avläsa denna omläggning i Kapitalboken. Dagsverkskontot slutade 1870 på 9.360:-, medan staters och löners konto stannade vid 6.985:-, men tio år därefter, 1880, slutar torparnas dagsverkskonto på 3.199 kronor, medan staters och löners konto uppgår till 11.894:-, dvs. en förminskning av de förra med nära $\frac{2}{3}$ och en nära fördubbling av de senare. Denna nya kategori arbetare fick ett tillskott från och med början av 1900-talet, då de indelta soldattorpen gjordes överflödiga genom indelningsverkets avskaffande och grundskatternas avskrivning. Soldattorpen förvandlades då till s.k. dagkarlstorp, och de lantarbetare som tog dessa i besittning kallades dagkarlstorpare. Efter hand kom hela denna nya lantar-

betarkategori att få bättre dagpenning än de gamla torparna. Det var också denna arbetartyp som i stället för dagpenning började erhålla timlön, vilken första gången kan konstateras på Julita i ett byggnadsarbetarelag i december 1906.

Innan vi går vidare vill jag återge en uppteckning efter en dagsverkare Höglund på Stensätter, född år 1857 och bosatt på Dammtorp i sextio år. Så här berättade han år 1943 om sitt arbete på Julita: "När jag hade kommit till Dammtorp, började jag göra mina första dagsverken på Julita gård. På somrarna gick man hemifrån halv fem för att hinna fram tills vällingklockan ringde, och därifrån var det minst 20 minuter till Julita löt. Sen var man inte hemma förrän vid halv 10-tiden på kvällen, och då var det ju en del som skulle göras hemma. Då måste en ju ha kvinnfolk som kunde göra hemgörat och laga i ordning matsäck. Mamma hemma fick gå upp klockan 4 för att hinna göra eld i spisen och laga matsäck, så inte blev det så mycket med sömnen inte ...

Innan jag gick till Julita gård på morgonen, åt jag sill och potatis. Middagen var mellan 12 och 1 och då åt vi kall potatis och fläsk eller kall pannkaka, som vi någon gång kunde värma på ett träspett. Vi satt i en gammal drängstuga, som inte var större än rummet här på Stensätter. Där var vi ett tjug ibland inne på en gång. Inte blev det någon vila under middagstimmen inte, det var så mycket så man fick lite mat i sig. Det fanns inte kaffeflaskor då och alltså inte heller kafferaster. Möjligen hade man en butelj mjölk med sig. – Ibland hände det, att man låg kvar i drängstugan, men det var svårt för matens skull. I folkköket var det ju bara själva herrgårdens folk som åt, trädgårdsdrängar och så'nå. Mellan 5–halv 6 var det "aftvard" och sen var vi i gång till 8 igen. Ibland arbetade vi på beting. Då fick var och en ett visst arbete på sin lott, t.ex. att slå ett åkerstycke; och hann man då bli färdig före kl. 8, så fick man ge sig i väg för dagen ... Ibland hade man tur och ibland otur och fick ett svårt arbete. Vi samlades

hos rättarn eller befallningsman, och han gav oss order om vad vi skulle göra för arbete under dagen."

Höglund skildrade även måltidssederna hemma på dagkarlstorpet och ansåg: "Förr var det mycket behändigare att äta. Alla satt runt bordet och åt gröt ur en gemensam skål. Var och en hade sin träsked, och efter maten torkade man av den på "böxa" och stoppade in den i en skedhylla på väggen. Men då gällde det att man höll reda på sin egen sked. Potatisen åt man med fingrarna. Man gned av skalen, och så doppade man den i flott, och det var gott. Alla satt med vid bordet utom kanske hon som stod för maten. Hon fick ju passa upp lite."

Dessa glimtar från en svunnen epok, som den gamle dagsverkaren gav i sin berättelse för över 30 år sedan, är rätt märkliga. "Jag minns", sade han, "när hela Julita löt bestod av videbuskar och våta ängar. Där såg man ofta fiskmåsar. Gräset växte fint, så där slogs mycket hö på somrarna. Det har jag själv varit med om. Om inte höet räckte till, var det ett mycket vanligt dagsverksarbete att repa löv. 1867 blev det odlingsbart ute på löten. De hackade upp torven med flåhackor och brände den, så det vart fin aska, som gav näring åt jorden. Det var stora utdikningar därute. Jag använde flåhacka jag med, när jag odlade upp omkring Dammtorp. Två tunnland jord har jag brutit upp för egen hand. Då var Hilma liten, bara några månader, så mor hade henne i en sjal på ryggen, när vi var ute på åkern. Jag skötte plogen, det var ett tungt arbete, och mor styrde oxarna. Jag skulle ha fått ersättning för den där nyodlingen, men det brydde jag mig aldrig om att begära. Men jag ville bra gärna köpa Dammtorp, där jag har bott i 60 år. Men när jag frågade löjtnanten svarade han att ingenting skulle avyttras." Och så fortsätter Höglund och låter lite galla och bitterhet få utlopp: "Och det skulle ha lönat sig för löjtnanten, om han hade sålt Dammtorp åt mig, för där fanns det så mycket skog som jag kunde ha avverkat. Han var inte hållen för något av oss; det var ingen karl. Han

kunde ha gett torparna deras stugor i stället för att dra ner dem till Skansen. Men han brydde sig inte ett dugg om hur torparna hade det. Det var ju årlig husesyn, men vad tjänade det till, det förstår jag inte, för några reparationer såg man aldrig till. Men nog var det bättre att vara torpare än stattare alltid." Och sedan tröstar han sig med att berätta om alla som hade det sämre. Höglund ansåg alltså, att han själv representerade medelklassen på Julita, där det enligt hans mening bara fanns tre klasser.

Strukturmönstret 1890–1938

Det nya strukturmönstret var fullt utbildat år 1890. Det liknade 1860-talets mönster i många avseenden. De tre inre cirklarna hade undergått den förändringen, att vid sidan av rättarna, som ledde jordbruksarbetena, tillkommit ej mindre än nio kördrängar, som övertagit alla de transporter som tidigare ålåg bönder och torpare på Västra marken. En del av "förmännen" fick andra benämningar: stalldrängen kallades från och med 1883 "fodermarsk". En "mejeriska" förestod mejeriet från och med 1872 (en mejerist hade funnits sedan 1860).

Hoverisystemets avskaffande, torparklassens likriktning och det stora antalet lantarbetare, kallade statardrängar, dvs. en daglönarklass vid sidan av torparna, var dock väsentliga strukturförändringar, som inträtt mellan 1875 och 1890. I torparnas normer, status, bostads- och bruksförhållanden var trots allt skillnaden mellan 1860 och 1890 ganska ringa.

Ändringen i strukturmönstret hade motsvarighet i den sociala förändringen, som i sin tur stod i relation till produktions-, transport- och kommunikationsmedlen. Produktionen koncentrerades på sädesodling, i all synnerhet efter det stora uppodlingsföretaget, som förvandlade den s.k. Löten till fruktbar åker. Även annan uppodling och arrondering pågick oavbrutet alltsedan 1860-talet. Utvidgningen av driften minskade ej behovet av arbetskraft, men den uttogs och fördelades på ett något

annorlunda sätt. Man märker ett stegrad antal redovisade dagsverken i och med att man överflyttade vad som skulle kunna kallas betingade entreprenadarbeten sådana som "skära tunnland", slåttern på Forsbykärret och Tockenön o.a. till betalda dagsverken i samband med att dagsverksgårdarna såldes och torparnas arrenden sattes i pengar.

Diagrammen 8–36, sid. 119–127, visar förändringarna år för år. Växlingarna är ej påfallande stora. Tendensen var att statardrängarnas dagsverken ökade och torparnas minskade. Efter hand uppvägde visserligen jordbrukets mekanisering en så småningom skeende minskning av antalet dagsverken. År 1890 synes två slåttermaskiner och två skördemaskiner ha varit i gång. I 1892 års inventarieförteckning upptages tre slätter- och skördemaskiner till ett värde av 1.000 kronor. För tröskningen fanns då ett ångröskverk med lokomobil med ett värde av 6.000 kr. Elektrisk tröskning infördes först på 1930-talet. Under perioden 1890–1938 är det först under de allra sista åren som man påtagligt märker nedgången i jordbrukets arbetskraftsbehov. En granskning av Julitagodsets kassa-, kapital- och inventarieböcker kan ge anledning till många reflektioner mot bakgrund av diagrammen 8–36. I fråga om transporterna finner vi då att en traktor har inköpts 1919 och erhållit eget konto. Den minskade ej väsentligt vare sig antalet hästar eller oxar, diagrammen 33–34. Naturligtvis var dragoxarna endast ett mindre antal, men många stutar tämjdes likväl och användes på åkern. Många hästar användes för transporter trots att lastbil inköptes 1928. I början höjde maskinerna produkternas kvalitet och kvantitet utan att väsentligt minska arbetsstyrkan. Dit hör tröskverken, som förnyades och utökades gång efter annan 1897 (1.300 kr.), 1906 (2.755 kr.), då man även köpte ny lokomobil för 5.780 kr., samt 1910 och 1911.

För vår- och höstplöjningen betydde det mycket att en motorplog för 18.000 kronor anskaffades 1918, året före inköpet av trak-

16. Traktor med gengasaggregat på Julita gård. Foto M. Lagerquist, Nordiska museet, 1944.

tor. Den medförde en frigörelse av arbetskraft och ett par hästar. Det var dock sannolikt viktigare, att åkerns beredning blev bättre än förut. Traktorn användes huvudsakligen på Lötén och var stationerad på Väsby. Om man bortser från att tre kultivatorer köptes 1917, så är alla övriga maskiner att hänföra till sådd och skörd. 1912 och 1916 inköptes ny säningsmaskin. Slåttermaskinerna förnyades 1895 (Woods fabrikat), 1897 och 1908. Till självbindande skördemaskiner köptes 1900 och 1901 en självavläggare (Woods) 1909 och en 1914 samt en bindare 1916. Till dessa åkerredskap hör också ett antal släpräfsor, som anskaffades 1902 (5 st.), 1904, 1907, 1909 och 1911. En Albion sädeskross från 1903, en Primus sädessorterare från 1908 och en frönötare från 1916 hör till magasinsarbetena efter tröskning. Så har vi mejeriet. Där synes förändringarna ha varit rätt små: en Alfa separator inköptes 1893 för

936 kr. och samma år en smörälningsmaskin för 165 kronor. Den mest arbetsbesparande och i diagrammen avläsbara förändringen, som kan skyllas införandet av maskiner, är introducerandet av Omega mjölkmaskiner 1922 för en kostnad av 8.368 kr.

Påfallande är, såvitt jag funnit, att investeringen av pengar i lantbruksmaskiner så gott som upphör efter 1928. Prisnivån på lantbruksmaskiner var efter allt att döma mycket hög i förhållande till jordbrukets avkastning och räntabilitet. Maskinparken hade också olägenheten att ha kort användningstid per år och att snabbt bli omodern. Återhållsamheten är därför förklarlig. Vändpunkten inträder vid 1930-talets allra sista år, då tiden var mogen för en helt ny struktur, byggd på nya maskiner och ett minimum av anställda. Gårdsindustrier som kalkugnen, tegelbruket och tobaks-

planteringen var då, såsom tidigare sagts, nästan helt nedlagda. Under 1920- och 1930-talen hade intresset inriktats på byggnader och ombyggnader framme på gården, ej minst Julita skans, vars första byggnad var den år 1907 ombyggda gårds-smedjan. Tidigare hade ekonomihusens förnyelse stått i förgrunden.

Diagrammen 37–46, sid. 128–130, visar påtagligt de två tendenser som karakteriserar de femtio åren 1890–1938: å ena sidan en svag tendens till utjämning av arbetskraftsbehovet under jordbruksåret, å andra sidan en fortgående minskning av antalet dagsverken. Som synes är ännu fram över sekelskiftet sommarmånaderna med slätter och skörd mycket folkkrävande. Övriga arbeten däremot i trädgård, spannmålsmagasin, tobaksodling, byggnation osv. bibehåller bortsett från smärre variationer det nästan traditionella antalet årliga dagsverken.

Nedgången i torparnas dagsverken berodde på att torparklassen ej förnyades. Först år 1935 blev torparna organiserade i L.O. Då hade deras ekonomiska villkor efter allt att döma kommit i underläge och få torpare var kvar. Denna utveckling medförde en folkminskning på godset särskilt under periodens senare hälft. Resultatet av denna förändring blev en ny gruppering av godsets arbetarstam.

Den sociala förändringen framme vid gården visade sig i utbytet av ogifta drängar och pigor mot gifta statare, varmed följde att statarbostäder måste uppföras. De äldsta statarbostäderna var de s.k. sjöstugorna, vilka revs, när den nedersta statbyggningen blev färdig 1892. Statarbyggnaderna kallades med ett gemensamt namn *Staten*. Den nedersta byggdes för att ladugårdskarlarerna skulle få närmare till arbetet. Mellanhuset var äldst. Innan det uppfördes, fanns en stuga på platsen för befallningsmannen.

År 1864 var följande arbetsledare och hantverkare gifta och hade familj: befallningsmannen, mjölnaren (=byggmästa-

ren), snickaren, smeden, muraren och fiskaren. Ogifta var däremot bokhållaren, trädgårdsmästaren, kodrängen, oxdrängen, fodermarsken och svinaherden och ännu en dräng.

På 1870-talet och framöver blev det allt vanligare att även de sistnämnda hade familjer; kodrängens, dvs. ladugårdsförmanens hustru och andra statarhustrur hade arbete som mjölkerskor. Det var vanligt att statarhustrurna hade arbete på gården.

Det skulle leda för långt och till förlust av överblicken, om vi sökte följa förändringarna från år till år. De nu angivna tendenserna resulterade i att Julita gods för år 1930 redovisade följande anställda utom inspektorer, bokhållare hörande till tjänstemannaklassen och den som skötte gårdshushållet: femtio "statare", däribland befallningsman, rättare, förmän och hantverkare, sex ogifta drängar, som hade kost i gårdshushållet (se nedan), två torpare, tre mjölkerskor, åtta daglönnare (från torpen) samt sex byggnadsarbetare, sexton skogsarbetare, fyra sågverksarbetare och en tegelslagare, vilka alla bodde i torp och lägenheter mestadels på Västra skogen. Denna styrka var fördelad på huvudgården och tre rättarlag: Berga, Väsby och Roxmo.

Ogifta drängar framme vid huvudgården åt i gårdshushållet. Såsom nämnts tidigare förestods hushållet av en hushållerska, som hade en jungfru till hjälp. De städade också kontoret och bokhållarens rum.

Alla gifta, förmän, hantverkare och kördrängar, hade egna hushåll, vanligtvis i statarstugorna. Trädgårdsmästaren bodde i den s.k. Knäppan, ett av gårdens medeltidshus. Medan torparen i princip skulle leva av vad han kunde få ut av sitt lilla lantbruks avkastning, erhöll statarna av gården utom bostaden vissa kvantiteter livsmedel, kallade stat, samt årlig städjepening och årslönn.

Bostad och livsmedelsstat hade alla gifta anställda från inspektoren till kördrängarna, men kvantiteterna växlade. Befallningsmannens stat var följande

År	1879	1900	1910	1920	1930	1938
Vete	235 l	240 l	240 kg	240 kg	300 kg	400 kg
Råg	1.439 l	1.060 l	700 kg	700 kg	600 kg	500 kg
Ärter	157 l	80 l	70 kg	60 kg	50 kg	50 kg
Korn	209 l	200 l	140 kg	200 kg	100 kg	100 kg
Blandsäd	497 l	320 l	150 kg	175 kg	300 kg	300 kg
Oskummad mjölk	935 l	1.095 l	1.095 l	1.095 l	912 l	1.460 l
Skummjolk	1.431 l	1.095 l	1.095 l	913 l	1.095 l	-
Sill	1 tunna	-	-	-	-	-
Salt	26 l	30 l	-	-	-	-
Potatisland värderat till	-	15 kr	15 kr	25 kr	25 kr	20 kr

Som jämförelse kan meddelas en stat, som återges i Wages in Sweden II, sid. 156, tydligen framräknad för en svensk genomsnittsstatare:

År	Mjolk, liter		Vete	Råg	Korn	Havre	Ärter
	Skummad	Oskummad					
1913	601	995	86	639	172	163	28
1928	399	1.212	201	611	161	257	19

Av såväl sistnämnda tabell som av den för befallningsmännen framgår tendensen att överlag minska kvantiteterna skummjolk, råg och korn och öka kvantiteterna oskummad mjölk och vete.

Under 1800-talet utbetalades till förmanen och hantverkarna dessutom slakt-pengar varierande från 100 kr (befallningsmannen) till 30 kronor (slöjdaren). Dessa penningar var avlösningar för tidigare naturalön i sovel. Både slaktpengarna och silltunnan försvann emellertid i början av 1880-talet; befallningsmannen var den siste som fick sill detta år, och 1883 finns ej slaktpengar på någons konto. Till sist försvann även saltet år 1903. Då återstod av staten säd och ärter, mjölk och potatisland. När de första stathusen byggdes hade stat-hustomterna ej plats för uthus och svinhus, men statarna ville ha gris och höns, även om de skulle ha grisen i en jordkula.

Städjepeningen upphörde att utbetalas efter år 1921. Förhållandet mellan kontant-

lön och stat under perioden kan belysas av följande siffror: nyss omtalade befallningsman hade

År	Kontanter	Stat värderad till
1879	410 kr	353 kr
1900	410 kr	270 kr
1910	460 kr	286 kr
1920	1.610 kr	917 kr
1930	1.350 kr	395 kr
1938	1.600 kr	441 kr

Naturaavlöningen sjönk i värde under perioden till endast 21,6 % av lönen utom bostaden och vad därtill hörde. I periodens början var den 46 %. Ovannämnda slakt-pengar, som kunde uppgå till 100 kronor, kan kanske belysas av några siffror från 1800-talets början. Då hade en inspektor utom säd, humle, strömming och salt 34 kg torrt kött, 8½ kg fläsk, 8½ kg smör, 2⅛ kg ost. Det betyder, att sovel alltid har varit sparsamt utmätt.

Bostaden ansågs vara värd 200 kr per år. Håri ingick även fri hemforsling av veden. Efter elektrifieringen betalade alla stat- och arbetarebostäder en avgift för varje ljuspunkt och radioapparat.

Utöver den fastställda kontantlönen gavs ett slags premier eller tantiem till förmän och hantverkare. En del härav kommer fram i bokföringen utan att personerna alltid namngives. Trädgårdsmästaren fick t.ex. vid säsongens slut en viss procent på försålda trädgårdsprodukter, ladugårdsförmannen hade procent på mjölkkvantiteten som lämnades till mejeriet och en viss betalning för varje född kalv. Svinaherden (sid. 86) hade extra för kastrering av svinen. Det blev någon krona för en kull smågaltar; därtill fritt foder till ett svin för egen räkning. Skogvaktaren hade uniform. Fodermarsken hade förutom skopengar (se sid. 86) 20 % av språngavgifterna. Kördrängarna hade 5 kr om året i redskapspengar. De höll sig själva med spade, yxa och liar. De s.k. smörkörarna, dvs. den av kördrängarna som varje tisdag levererade smör till Katrineholm, hade en krona extra som matersättning. Nattvakten hade stat och lön men hade dessutom pudrettberedningen om hand, och för detta hade han kontant betalning per år. Sågaren i ångsågen hade extra ersättning, ett slags ackord för varje tolfte bräder som sågades. Listan över sådana tantiem skulle kunna utökas åtskilligt.

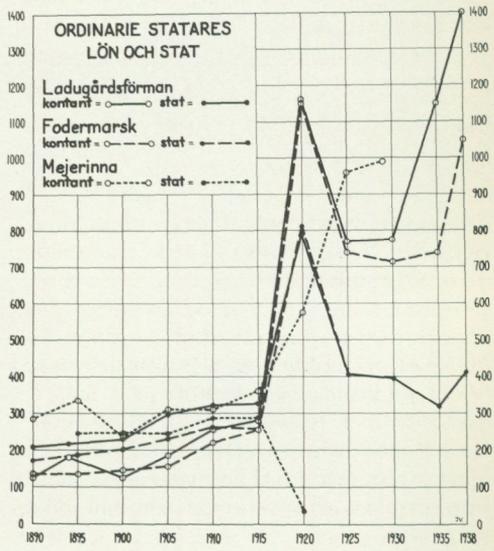
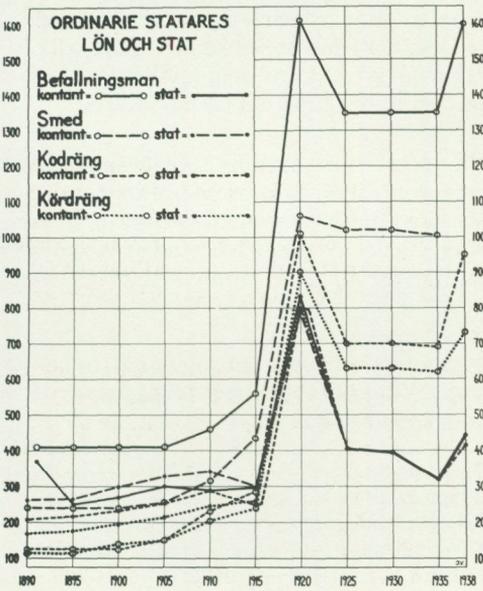
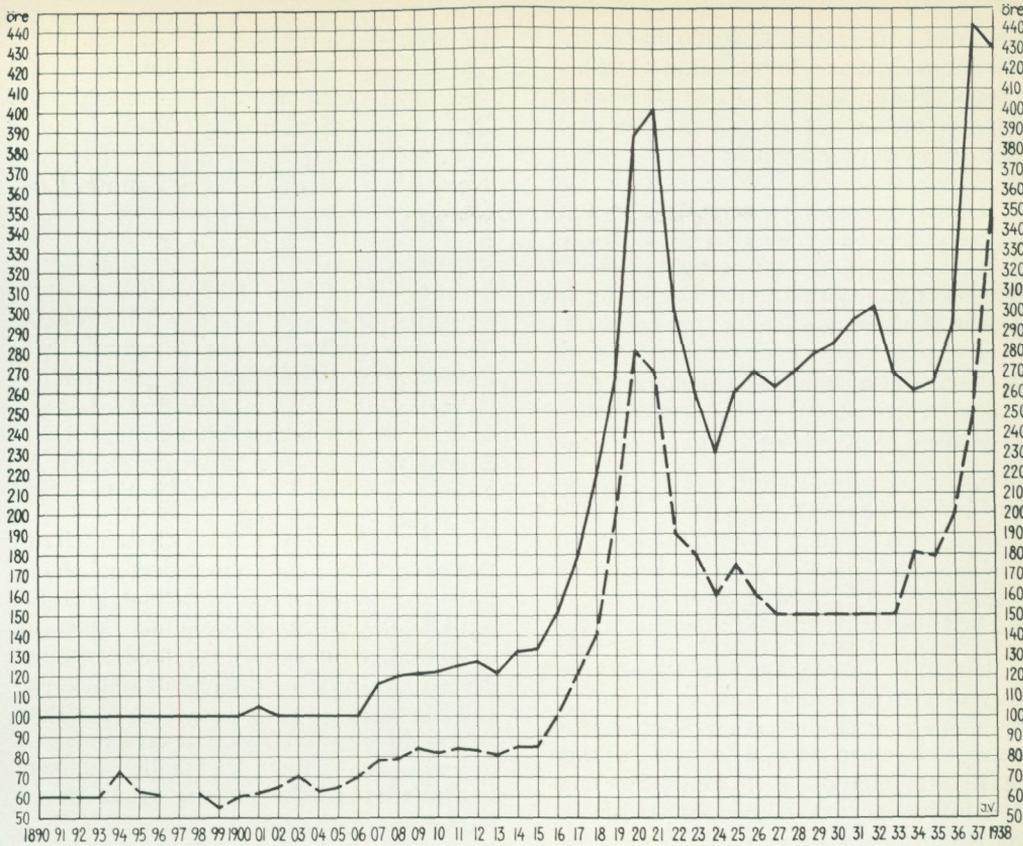
Det var helt få arbeten som kunde utlämnas på ackord. Sådana var t.ex. dikesgrävning. I november 1894 betalades härför 8 öre per famn och rensning av diken 5 öre per famn. Avblastning av morötter kostade 10 öre tunnan och kålrötterna 5 öre tunnan. Rensning och gallring av kålrotsdrillar och morotsdrillar kostade sagda år 25 öre per famn. Skärning och uppsättning av blandsäd kunde man 1896 få gjort för 2 kr per tunnland. Hässjornas uppsättning kostade 5 öre per hässja. Dessa ackordsättningar har dock ej stor betydelse i jämförelse med dagsverkspriserna. Priserna liksom arbetstiden varierade med årstiden och lju-

set: januari 7,5 timmar; februari 8,5–9; mars 9,5; april 10; maj 10,5; juni t.o.m. 15 september 11 timmar. Sedan kom i fallande skala 15/9–30/9 10,5 tim., 1/10–15/10 10 tim., 15/10–30/10 9,5 tim., 1/11–15/11 9, 15/11–30/11 8 $\frac{1}{4}$ och dec. 7 $\frac{1}{2}$ timmar. Under 1870–1880-talen var priser och tider bundna genom torparnas 5-årskontrakt.

Från 1890-talet och framåt kalkylerade man med ett genomsnittspris för dagsverkena per år. Växlingen mellan mäns dagslöner och kvinnornas eller "hjonens" framgår av diagram 5 här bredvid. Hjon-dagsverkena var under hela perioden utsatta för större variationer än männens. Sedan statarna blivit organiserade i avd. nr 63 av Svenska Lantarbetareförbundet, framtingades en väsentlig klyfta mellan torparkarlarnas dagsverkspriser och statardrängarnas, trots att arbetsuppgifterna var lika och de arbetade i samma arbetslag. Högsta daglönen erhöll byggnadsarbetarna. År 1923 var statardrängarnas dagpenning 4:56, torparnas 2:25 och byggnadsarbetarnas 5:–. År 1937 var motsvarande siffror 4:–, 3:– och 6:–. De två diagrammen 6 och 7 nedan t.h. redovisar i detalj årslönerna i form av kontant lön och stat för befallningsman, smed, kodräng, kördräng, ladugårdsförman, fodermarsk och mejerska under åren 1890 till och med 1938.

Diagram 5. Dagsverksprisets förändringar åren 1890–1938. Heldragen linje = manliga dagsverkare, streckad = kvinnliga. Lönenivån fram till första världskriget var tämligen jämn. Markant är den stora skillnaden i manliga och kvinnliga dagsverkslöner under mellankrigsperioden.

Diagram 6–7. Avlöningen för några tjänster vid Julita gård 1890–1938. Endast befallningsmannen och mejerinnan hade på 1890-talet högre kontantlön än stat. De övriga uppnår den efter hand, kördrängen först 1920. År 1938 har alla avsevärt högre kontantlön än stat. Alla har ungefär lika stat från och med 1925 utom mejerinnan vars statlön helt försvinner 1920.

Variationerna i lönestegringen följer den allmänna lönetrenden rätt nära. Tiden 1911–1913 karakteriseras sålunda av långsamt ökande löner för alla kategorier av jordbruksarbetare. Från 1914–1920 var ökningen snabb. För Sveriges statare i gemen anses ökningen ha varit 218 % enligt Wages in Sweden. Från 1921 till 1925 sker en stark regression; i synnerhet minskar värdet av naturaförmånerna. Kontantlönes stegring för nämnda arbetstagare på Julita är så vitt jag kan se högre än den för hela riket framräknade löneökningen, som i Wages in Sweden II, sid. 153 anses vara 91 % från 1913 till 1928.

För att visa kontinuiteten i trenden kanske förtjänar nämnas att genomsnittslönen för statare i hela landet från 1870-talets början till 1913 ökade med 129 % enligt jordbruksstatistiken och Socialvetenskapliga Institutets material, se Wages in Sweden II, sid. 143.

En viss relief får lönerna i Julita, framställda på diagrammen, om de konfronteras med lantarbetarnas löneförmåner i Sverige 1921 enligt följande tabell, hämtad ur Sveriges officiella statistik, Socialstatistik, tab. sid. 22:

	K.	S.	Totalt	
Sörmland	775	825	1.600	Körkarlar
Hela riket	807	842	1.649	(el. andra jordbruksarbetare)
Sörmland	918	829	1.747	Kreaturs-
Hela riket	905	848	1.753	skötare

Man kan ock jämföra kördrängarnas årsavlönning på Julita på diagram 6, sid. 109, med följande tabell avseende de sörmländska statavlönade kördrängarna 1913–1930 enligt Clartés och S.S.S.K:s undersökning, Den sörmländska statarklassen, tab. 26 a, sid. 114:

År	K.	S.	Totalt
1915	288	581	869
1920	1.079	1.344	2.423
1925	624	704	1.328
1929–30	629	633	1.262

Värdet av "staten", som enligt tillgängliga definitioner och innehåll ej nämnvärt skiljer sig från Julitagodsets, förefaller alldeles för högt och Julitasiffrorna, hämtade ur godsets räkenskapsböcker, är mera realistiska. Även i Socialstatistikens medelavlönning per år tjänsteåret 1920–21 för östra Sverige och hela riket förefaller naturaförmånerna värderade i överkant. Se tabellen överst på nästa sida.

Om dessa siffror ses i ljuset av dem som utläses av diagram 6 och 7 kunde man få intrycket att naturaförmånerna på Julita var undermåliga. Så var ej förhållandet. Bostäderna var väl hållna, snarare över än under vad som ansågs vara ordinär statarbostad efter nybyggnaderna år 1891–1895.

Förhållandet till lönerna inom industrin har uppmärksamats av Wages in Sweden I, sid. 248 och II sid. 152. Om vi har i minnet den uppvärdering av naturaförmånerna som bokverkets statistiker gjort, vilket jag ovan påpekat, ter sig jämförelsen som på den undre tabellen på nästa sida.

En uppställning från år 1936 över några representativa statares årliga kontantlöner kanske kan tjäna som en viss social gradering: värdet av stat och bostad är vid tillfället lika för alla som nämnas (343:40 i stat och 200:– i bostad) utom för sågaren och maskinisten, som bara har $\frac{2}{3}$ stat, och byggmästaren, som har något bättre bostad. Födelseåret för befattningshavarna anges inom parentes.

Befallningsman	(1879)	1.350:–
Byggmästare	(1872)	1.760:–
Trädgårdsmästare	(1892)	1.800:–
Skogvaktare	(1892)	1.495:–
Rättare	(1878)	1.250:–

Socialstatistikens medelavlönning per år tjänsteåret 1920-21.

	Östra Sverige		Hela riket	
	Kontant	Totalt	Kontant	Totalt
Stall- och ladugårdspersonal				
därav: förmän	1.298	2.732	1.302	2.708
övr. stall- och ladugårdspersonal	1.103	2.482	1.082	2.441
Jordbruksarbetare				
därav: befallningsmän, rättare	1.433	2.886	1.416	2.830
kördrängar	1.056	2.452	1.055	2.433
Yrkesmän				
därav: smeder, slöjdare	1.249	2.649	1.259	2.657

Lantarbetarnas och industriarbetarnas genomsnittliga löner 1920, 1925 och 1928

	1920		1925		1928	
	Kont.	Totalt	Kont.	Totalt	Kont.	Totalt
Genomsnitt, hela landet för statare (manliga)	1.047	2.352	627	1.318	627	1.329
Genomsnitt, hela landet för industriarbetare (manliga)		3.607		2.651		2.697

Sågare	(1883)	1.350:-
Maskinist	(1885)	1.280:-
Smed	(1878)	1.035:-
Snickare	(1880)	1.035:-
Ladugårdsförmän	(1897)	1.340:-
Fodermarsk	(1885)	770:-
Förkörare	(1886)	720:-
Kördräng	(1896)	650:-
Arbetsdräng	(1911)	635:-

förmännen, hantverkarna, dagsverkstorparna och statardrängarna eller dagkarlarna. Av de senare var det ladugårdskarlar som ansåg, att de hade obekvämt arbete och att kördrängarna hade bättre arbetsvillkor. Ladugårdskarlarerna flyttade oftare än andra, och det var alltid lätt att få plats som ladugårdskarl.

Bland statarna eller kanske snarare statarhustrurna skilde man på storstatare och småstatare. Till storstatarna räknades utom befallningsmannen, rättaren, fodermarsken, mjölnaren, smeden, snickaren och maskinisten. Bättre än denna folkliga indelning är att hålla fast vid de funktionskategorier som jag sökt skissera, nämligen

Utom dessa fyra grupper av arbetare får ej glömmas en kategori, de fattiga, som godset och socknen måste hjälpa, för att de skulle kunna klara sig. En av mina upptecknare berättar om sin farfar, född den 4 mars 1804: Hans föräldrar dog tidigt, han kom vid 4 års ålder på socknen. Det betyder att han blev utauktionerad på sockenstämma åt den minst bjudande.

År 1942 berättade den då 94-åriga mor Beata Johansson på Stigen följande för mig: "Jag tjänade först på Stigen när jag var 7 år som barnflicka; sedan var jag på Tockenön och därefter kom jag till Roxmo. I Roxmo var så snälla människor, jag ville inte därifrån, utan jag minns att jag grät så. Från Roxmo kom jag till Fiskeboda och därifrån till Forsbron, och där gick jag och läste. Jag fick på den tiden vad jag behövde av friherrinnan även sedan jag gått och läst." Gamla mor Beata Johansson var född i Slätstugan. Slätstugan var ett torp och hade ett tunnland åker, och modern spann. Hon hette Anna-Britta Österberg. I betalning fick hon, berättade Beata, mjöl och något pengar. Friherrinnan lämnade ut både ull och lin uppvägt i marker. Garnet skulle lämnas i härvor. Det räknades i knäpp. "Jag har lämnat så och så många knäpp, sa' mor." Friherrinnan hade väv flickor som satt och vävde, och vad de vävde, gav hon åt fattiga människor. Hon hade också skraddare, som satt och sydde åt både pojkar och flickor. Beata Johansson heter Beata efter friherrinnan Palbitzky. Det var vanligt, att friherrinnan var fadder till barnen på Västra marken, och alla barn, som friherrinnan var fadder till, fick kläder, då de gick och läste. Nästan i var stuga begagnade man sig av den förmånen. Vid Julita gård fanns ständigt flera par vävstolar i gång.

Det är sagt, att Julita gård stod bra rustat i fattigvårdshänseende. I arkivlådan på Julita skans finns Nybble fattigkassas utgifter från den 1/5 1833 och de följande åren framåt. Godset bildade eget fattigvårdsdistrikt. När de mantalsatta hälftenbruks- och dagsverksgårdarna fransåldes godset, förband sig köparna att bibehålla gårdens andel i godsets fattigvårdsdistrikt, magasinsskassar osv. efter hemmantal. Men Julita gods utmärker sig kanske särskilt däri-genom att det så tidigt hade byggts en fattigstuga där. Mest syns en präst, Laurentius Sander, ha arbetat för fattigstugan. Den fanns uppenbarligen redan 1723–1727. Men den fattigstuga som står kvar än i dag har tillkommit genom Axel Gottlieb Pal-

bitzkys donation från 1742. I ett enligt tidens stil och i vårt tycke svulstigt donationsbrev, som ännu finns kvar och som begynner "Huru skall jag vedergälla Heranom allt det goda Han mig gör", följer hans donation, som består av 6.000 daler kopparmynt, placerade i en egendom, som gav årlig ränta. Av den årliga räntan skulle, som det heter i brevet, "fyra stycken skröpelige, gamle och fattige personer årligen underhållas, samt en dito mindre skröplig och vanför kvinnoperson, ogift eller änka, som inga små barn har att sköta, men förmår desse fyre förenämnde förestå, inalles fem personer, samtelige av mina hemman och torp, till vilka fem personer jag en stuga av sten har låtit uppsättja, vid vilken jag följande förordning till efterlevnad författat haver".

Några av de många paragraferna är intressanta tidsdokument i innehåll och stil. Det sägs t.ex. i 2:dra paragrafen, att "endast sådana gamle, sjuklige personer utväljas som mest torftiga befinns och ett gott lovord över deras kristligaandel i välmakten haft hava". Vidare skall ingen intagas, "som någon stöld eller snatteri tillförne överbivist är eller varit för den lasten beryktad". Det sägs också: "bör den person som till de andra fyras skötsel och matredning intages för allting kunna läsa försvarligen i bok, på det de andra i deras elände av Guds dyra ord tröst och hugsvalelse hämta måge. För den skull bör alltid någon bön- eller psalmbok vara i denne fattigstuga, utur vilken morgon och afton utan försummelse tydligt läsas bör. Vidare åligger bemänte person att hålla så stugan som matredningen snygg och renlig, varvid deras ärevärdigheter kärlligen anmodas att sig därom underrätta samt hand däröver hålla, att intet för desse fattiga förvanskas måtto. Jämväl tillsätter jag någon av rättslarlaget, som kosten månatligen utgiver efter det skick och ordning som de nyttigast finna". Så fortsätter donationsbrevet i flera paragrafer.

Jag gjorde följande uppteckning om fattighuset i Nybble, när jag var i Julita 1942. På

17. Nybble fattigstuga. Foto i Nordiska museet.

18. Interiör från fattigstugan, sådan den nu står som ett kulturminnesmärke.
Foto N. Sjölund, Nordiska museet, 1976.

ett nischskåp i fattighuset stod att stugan var reparerad och skåpet inmurat år 1849. Anders Gustaf Karlsson berättade om innevånarna i fattighuset på hans tid, innan nya ålderdomshemmet blev byggt. "I fattighuset", sade han, "bodde sex familjer och en förestånderska. Föreståndarinnan hette Brita Kajsa Larsson. Hon var gift och hade en gubbe, som hette Lars Larsson. De hade en tokig son, Gustaf, men "gumman kunde tas me en". De hade en gång varit torpare vid Granlund, "men det är förskräckligt länge sedan". Bland fattighjonerna märktes Långe Lasse från Girtorp, som väl egentligen hette Lars Ersson. Han var ungarl. Vidare var där Anders Larsson, kallad Sulle, också ungarl. De båda gubbarna låg i var sin säng. Mellan dem låg en gumma, som hette Katarina. Hon var änka och kom från Stockmans på Kortebomark. Var tredje månad fick fattighjonen gå ned till Julita gård och få sitt mjöl, och var 3:dje dag hämtade de mjölk. De fick också var 3:dje månad 75 öre, dvs. 25 öre i månaden. Sill och salt och ärter fick de också var tredje månad. Det var två fattigfogdar från Julita gård som delade ut det. Det kallades fattiguttag. Många fattiga, som bodde ute på torpen under Julita gård, fick också sådant fattiguttag. Det lämnades ut av fattigfogdarna i ett magasin, som stod mitt emot mejeriet på andra sidan ån. Ån i dag syns en källare, där magasinet stått. Fattigfogdarna var valda på en julstämman. De turades om, men en del valdes för längre och en del för kortare tid. Val skedde varje jul. Alla fattiga hade sin mat för sig, och alla lagade sin mat var för sig. Britta Kajsa bakade åt sig, Gustaf och gubben, och sedan delade hon ut brödet åt dem. De fick själva ha hand om sitt bröd, som hon bakat.

Det fanns inget bord i fattighuset. Lasse och de andra satt i sängen och åt, men Britta Kajsa och hennes familj hade en långbänk, som de satt och åt vid. Katrina sprang mest i bygden och tiggde. En stor visthusbod stod öster om fattighuset. På södra sidan i boden hade de sina kläder och matvaror, var och en för sig i sin egen kista.

På norra sidan var en likbod. När store Lasse gjorde av med sig en vinterdag, vågade de emellertid inte ställa in honom i likboden utan satte in honom i Österby. Lasse hade en dag slagit och pryglat Anders Larsson och slagit ut fönsterrutorna i fattighuset och rusade därefter på huvudet i källan och dränkte sig. Han var så lång att benen stack upp ur källan."

De fattiga är oupplösligt förenade med kulturen på Julita gård. Min sagesman Gustaf Karlsson berättade bl.a. om blinda Olle. Han bodde i södra ändan på Nybblestugan. Olle gjorde korgar och gick till Julita gård och till Äs ensam trots sitt lyte. Han var friherrinnans bästa vän, och han spelade på alla bröllop. Han var så skicklig spelman att Olle skulle alltid vara med när friherrinnan hade någon tillställning. Han var född vid Olstorp under Julita gård i en torparfamilj. Han miste sin syn i smittkopporna när han var $\frac{3}{4}$ år.

Efter ålderdomshemmets tillkomst åren 1900–1901 blev fattigvård och ålderdomsvård likvärdig med vad som vid den tiden brukade bjudas, när den var som bäst.

Ovan har jag sökt visa, hur den formella strukturen påverkades av organisationen. Jag skulle även vilja fästa uppmärksamheten vid den informella strukturen som ej är åtkomlig i räkenskapsböcker och endast med försiktighet är avläsbar i muntlig tradition och andra källor. Mycket av vad man hör är nämligen prat och skvaller. Vad innebär då den informella eller, som man ibland säger, den latent strukturen? Dit hör utom yrkesfördelningen, dvs. individernas plats i den sociala organisationen, även relationen mellan härstamning och boplat samt äktenskapstypen.

Relationen mellan härstamning och boplat framgår av mantals- och husförhörslängder. Om vi bortser från den personal som hörde till "stora huset", dvs. herrgårdshushållet, och det tjänstefolk som var knutet dit, förvaltningen och vissa statare med obekvämt arbete, är det påfallande lite inflyttning och utflyttning på Julita gård.

19. Nybble pensionärshem, som löjtnant Bäckström lät uppföra vid sekel-skiftet som ålderdomshem för gårdens anställda. Foto N. Sjölund, Nordiska museet, 1976.

Västra marken hade från 1860-talet fram till 1940 en autokton befolkning, och torparfar efterträddes av torparson eller torparmåg. Det förefaller ha varit samma förhållande på hälftenbruksgårdarna och dagsverksgårdarna, innan de fränsåldes. Även här finner man succession i släkten; son eller måg tar ofta vid, när de gamle tröttnat. Under dessa omständigheter frågar man sig, fanns på Julita gods en gruppanda, ett gruppmedvetande bland de underhavande? Kände de sig som bönder, eller uppfattade de sig som arbetare? Den lätthet med vilken både hälftenbrukare och dagsverksbönder kunde avhysas från de arrendegårdar de innehaft gjorde, att de ej kunde känna sig lika de bönder som fritt förfogade över sin jordegendom. En indikation härpå kan vi kanske få, om vi försöker se, vilken typ av äktenskap som hör hemma på Julita gård. Den frie bondens och adelsmannens uppfattning om äktenskapet var: att åker äktade åker. Det är en urgammal uppfattning att bonddotter skulle gifta sig med bondson.

Vi har emellertid också åtminstone sedan

1700-talets andra hälft, särskilt på landsbygden i det egentliga jordbruksverige, de egendomslösas äktenskap. Det är en förbindelse mellan två parter, som har gemensamma likheter och öden. Ännu under 1700-talets förra hälft fick sådana ungdomar ej gifta sig, när de bara hade sin arbetsförmåga att lita till. De måste eller borde förbli ogifta, tills de kunde övertaga något slags företag eller starta något eget.

Det vore felaktigt att tro, att icke inslag från andra äktenskapstyper också fanns på Julita, men det förefaller, som om den proletära äktenskapstypen var vanlig. Lättheten att få ett dagkarlstorp eller bliva statarer förde till tidiga äktenskap, grundade på sexualitet. Barnet var ofta på väg, när lysning togs ut. Härav är det uppenbart, att vi ej möter samma traditioner i Julita gods miljö som i de trakter där bönder länge suttit på egna gårdar.

Vad vi på Julita får fram är ett proletariats traditioner men ej så renodlade som på en fabrik utan med en kvardröjande bonde-mentalitet, som yttrar sig i en stark känsla

av beroende, inte bara av inspektoren och godsledningen utan av klimatet, ödet, Vår Herre och känslan av att höra hemma i miljön och viljan att höra hemma i den miljön. Det är framförallt torparna på Västra marken, som höll fast vid sina hem och vid sitt arbete. Bland dem uppehölls, utan att de var medvetna om det, ett slags gruppanvända med fasta normer. För dem var Landsorganisationen ett störande moment, en ny oro från en främmande värld, något revolutionärt, som störde deras trygghet. Arbetarrörelsen uppfattades som en ny farlig makt, vars agitatorer öppnade ett nytt rättsmedvetande och en främmande himmel, vars topografi man inte var hemma i, i realiteten alltså en påtaglig social förändring.

Som jag redan påpekat var det först år 1935 som torparna lät organisera sig i arbetarrörelsen, och vid den tiden fanns få torpare kvar. Penninghushållningen slog ej heller fullständigt igenom hos torparna, sparsamheten var inte bara ett nödtvång, den var ett slags andra natur. Ingen torpare skulle kunna underlåta att plocka överblivna ax på åkrarna eller taga upp ett stycke bröd som fallit på golvet i stället för att lägga det till skulorna. Brödet representerade nästan ett helt års arbete i en fixerad rytm. Det hade ett helt annat värde för dem, som var med om hela arbetets och växandets process: från sådden till skörden, från malningen till års- eller halvårsbaket. Värdet av det egna arbetet är påfallande ambivalent. Medan man fäste en nästan magisk vikt och hög värdering vid allt som man erhöll genom växande och fruktbarhet, värderades lågt alla produkter som man gjorde med egna händer, under det att alla köpvaror värderades högt.

Det är ej lätt att definiera en gruppanda eller ett gruppmedvetande. Även om den möjligen kan förutsättas ha varit starkare tidigare, så bidrog organisationen efter 1871, efter dagsverksböndernas och hälftenbruksgårdarnas försäljning kanske till att försvaga den. Därtill kom väl också att bandet mellan de gamla godsägarna och folket på Västra marken var avslutet i och

med att godset fått nya ägare. Under de gamla ägarnas tid var friherrinnan fadder åt barnen som föddes på Västra marken. På det viset hade hon ett slags andligt släktskap med sina underhavande, och detta hade inte så lita betydelse för känslan av samhörighet. Det kunde under alla omständigheter betyda ett utbyte av gåvor och ett mera personligt förhållande, som försvann redan på 1870-talet, då de gamla ägarna inte längre fanns.

Bandet mellan herrgården och arbetsfolket försvagades också av de organiserande åtgärder som byggde på modernare ekonomiska principer. Förpliktelserna karakteriserades allt mera av penninghushållningen, och det blev större frihet i valet att fullgöra förpliktelserna. Man kunde få lösa sina dagsverken med pengar och man kunde få uppskov med arrendet.

Om jag därför talar om gruppanda fr.o.m. 1870-talet och framåt, avser den endast arbetarparten, folket på Västra marken och statarna. Man kan fråga sig, om det går att fastställa solidaritet mellan de fyra arbetsgrupper som jag nämnt. Gruppanda brukar definieras som gruppens dragningskraft på sina medlemmar. I stor utsträckning gifte man sig inom Julita, och följaktligen hade man många släktingar på godset. Man kan tänka sig att detta förhållande är en indikator på gruppmedvetandet, på den intimitet i relationerna som man finner mellan medlemmarna. Julita gårds underlydande bildade ej en enhetlig arbetsgrupp utan sönderföll varje dag i olika arbetslag. Den fysiska närheten åstadkom dock sannolikt, om ej andra omständigheter stod hindrande i vägen, en känsla av samhörighet. Om andra faktorer är lika, brukar det vara regel, att ju längre gruppen förblir tillsammans, desto starkare blir de sociala banden mellan dess medlemmar.

Har jag tolkat mina anteckningar rätt, är det framförallt i tre fall, som ett slags laganda gjort sig gällande, nämligen i slåttern, i skörden och i byggenskapen. Man tävlade här inbördes i att visa sig duktig.

20. Julfest hos gårdsfiskare Erik Widell på hans torp Brynstorp. Foto 1909, i Nordiska museet.

21. Kaffefest med grannarna hos Widell på Brynstorp. Foto i Nordiska museet.

22. Det gamla skolhuset i Risinge, som byggdes 1742 och ännu står kvar. Foto John Granlund, Nordiska museet, 1942.

Att arbetet var satt på beting ökade tävlingslusten. Den viktigaste grundvalen för gruppandan eller gruppmedvetandet torde dock ha varit den gemensamma kulturtraditionen. Hit må väl räknas att Julita gods hade en egen barnskola i Risinge ända sedan 1742, alltså hundra år tidigare än den allmänna folkskolan. Skolbyggnaden står ännu kvar som ett monument. Vi har vittnesbörd om synnerligen skickliga hantverkare, t.ex. smeden Gustafsson, som gjort det vackra järnstaketet och mycket annat smide på herrgården, och snickaren Forsman. Ett rum på Julita museum är ägnat åt hans skickliga möbeltillverkning. Någon

speciell folkdräkt, som skilde Julita från Vingåker och Österåker, är ej känd.

En specialitet för Julita synes ha varit att torparna kallades med torpets namn. Den som bodde på torpet Asphagen kallades Asphagen av både arbetskamrater och inspektoren. Detta gällde endast torparna, aldrig statarna framme vid gården.

Ytterligare två tecken på gruppanda kunde man kanske taga fram, det ena är att ännu kring 1940 alla kände alla, åtminstone var det mitt intryck. Det andra är att det ömsidiga hjälpsystemet uppenbarligen var högt utvecklat.

Diagram 8-46

Diagrammen 8-36 visar antalet årliga dagsverken på Julita gård eller på hela godset under perioden 1890-1938. Då intet annat angives gäller följande teckenförklaring:

M eller ————— = Männens dagsverken
K eller - - - - - = Kvinnornas dagsverken
S eller = Statdrängarnas dagsverken

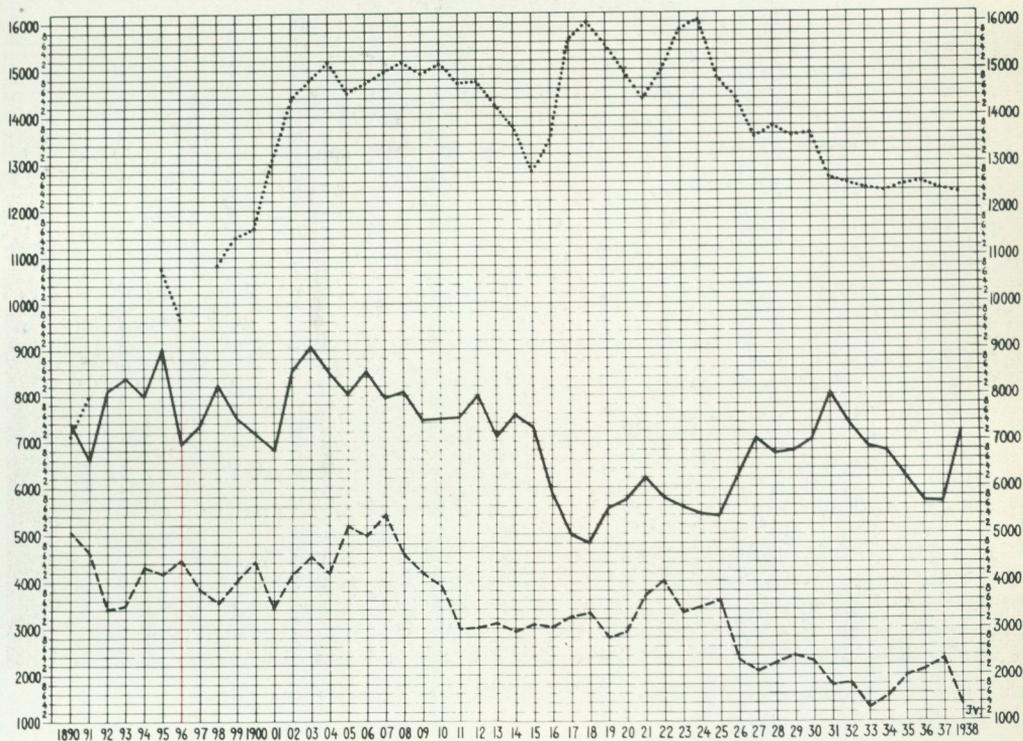

Diagram 8. Summan av dagsverken vid Julita gods. Statdrängarna har under perioden svarat för största antalet dagsverken, därefter följer torparna och sist de kvinnliga dagsverkerna från torpen. Endast begynnelseåret 1890 utgör torparna fler dagsverken än statdrängarna. Vi ser hur det nya systemet med lantarbetare vinner över det gamla med torpare. Mer än 16.000 dagsverken utfördes år 1924 av 44 statdrängar.

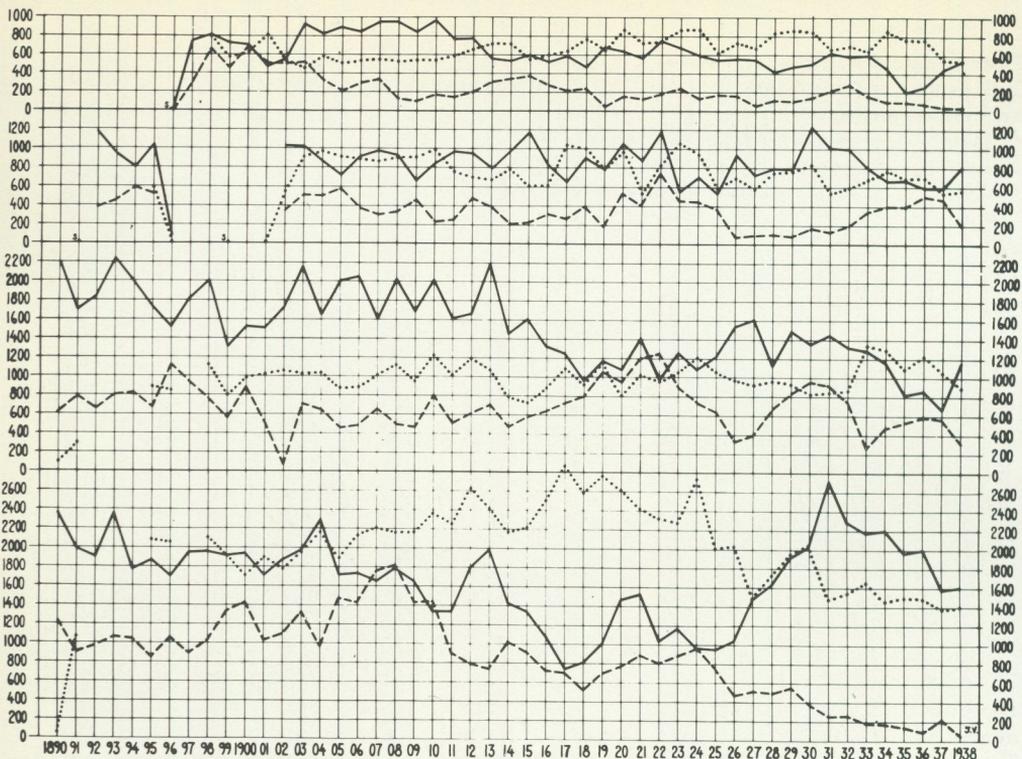
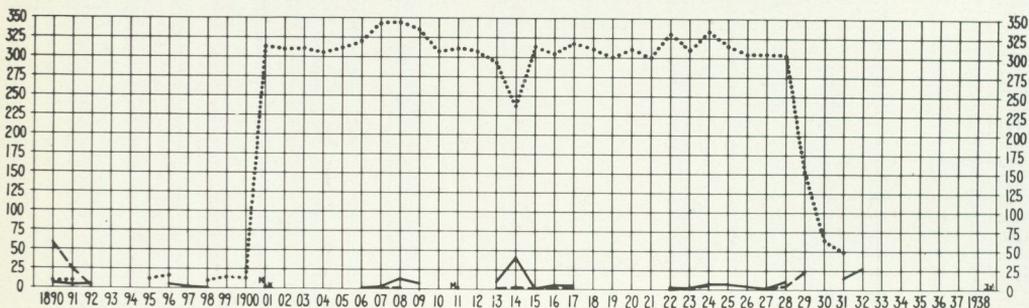

Diagram 9. Antalet dagsverken på Roxmo överst, närmast följt av Väsby och Berga rättarlag samt underst Julita gård. Dagsverkerna har utgått till jordbruket. Statdrängarna på Julita gård har till stor del trätt i stället för torparna under åren 1905–1929. Torparnas dagsverken var flest ännu åren 1890 och 1893 både på Julita och Berga. Kurvan för de kvinnliga dagsverkarna är fallande år 1926 såväl på Julita som Väsby och Berga.

Diagram 10. Antalet dagsverken för svinskötseln på Julita gods. Ännu 1890 ansågs utfodring av svinen kunna vara ett kvinnligt arbete. Från mitten av 1890-talet fram till början av 1930-talet, då man upphörde med svinskötseln, ålåg arbetet statdrängarna.

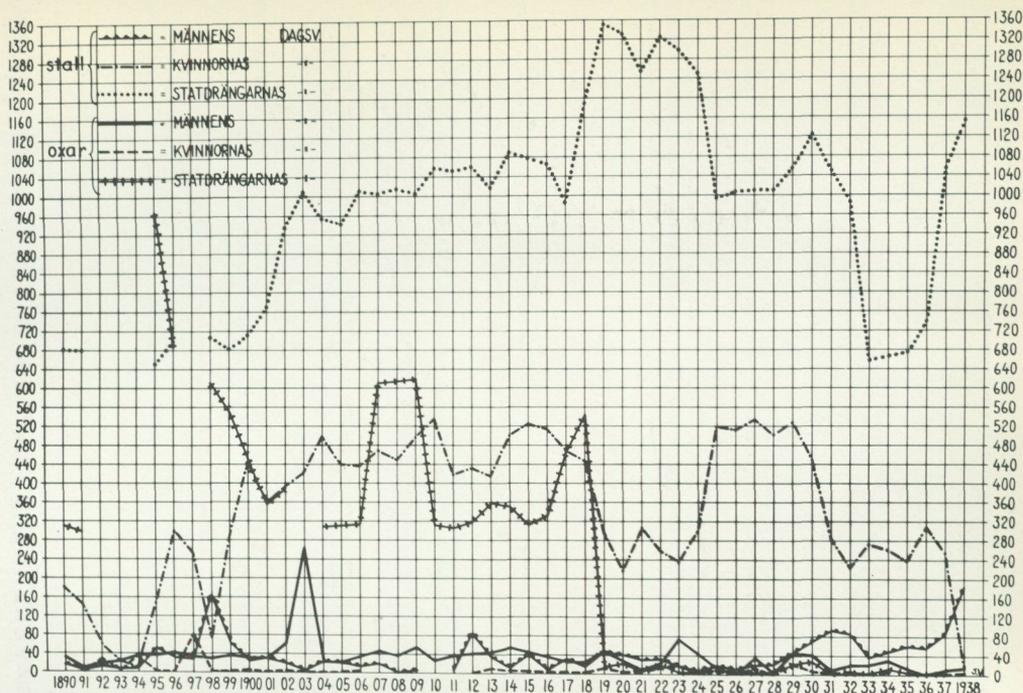
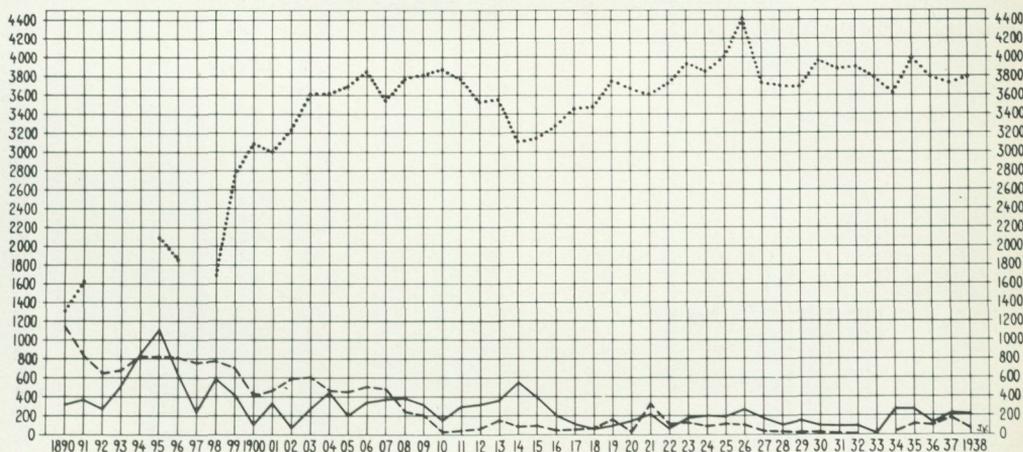

Diagram 11. Dagsverken i stall och oxhus på Julita gård. Statarna har som synes skött stallet jämte ett stort antal hjondagsverken som handräckning. Torpardagsverkena var fåtaliga. Endast 1898 och 1938 var de fler än hjondagsverkena. Oxarnas skötsel har främst åvilat statdrängarna. Den branta kurvan nedåt i antalet dagsverken 1919 vittnar om att dragoxarna då tjänat ut. Ett litet oxstall fanns dock kvar ännu 1938.

Diagram 12. Antalet dagsverken för ladugård och ungreuter på Julita gård. 1890 utgjorde statdrängarnas dagsverken det största antalet, men de kvinnligas låg nära. Senare åvilade detta arbete företrädesvis statdrängarna. År 1926 utgjorde de 4.400 dagsverken i ladugården.

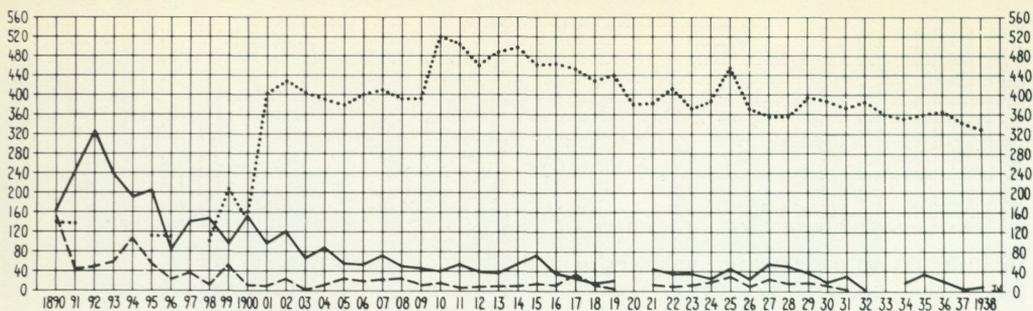

Diagram 13. Antalet dagsverken vid mejeriet. Från och med 1899 utgjorde stadträngarna de flesta dagsverkena vid mejeriet.

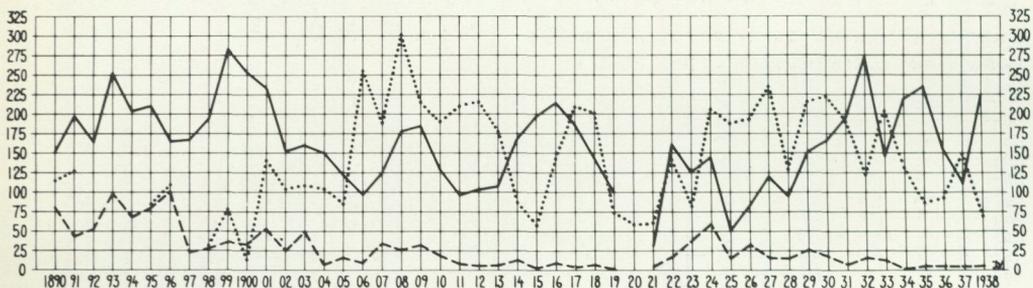

Diagram 14. Antalet dagsverken i spannmålsmagasinet på Julita gård. Fram till 1905 åvlade magasinsarbetet främst torparna. Antalet kvinnliga dagsverken har varit ringa.

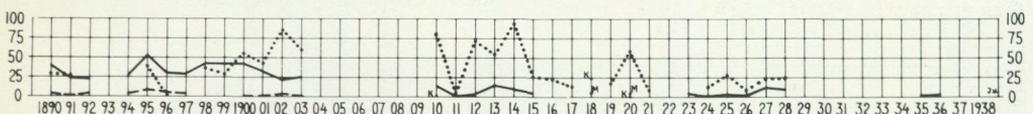

Diagram 15. Tillverkningen av gröpe och kli. Arbetet har i högre grad åvilat stadträngarna än andra. Arbetet har förekommit vissa perioder, av vilka de längsta är 1894–1903 och 1910–21.

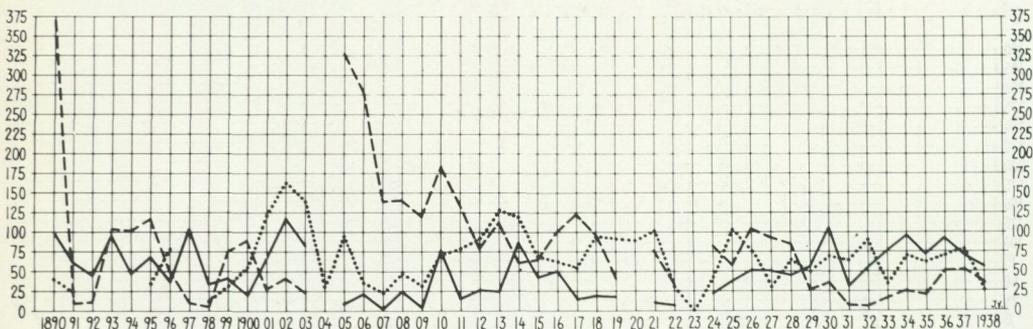

Diagram 16. Antalet dagsverken i trädgården. Åren 1890 och 1905 visar kulmen för kvinnlig arbetskraft i trädgården.

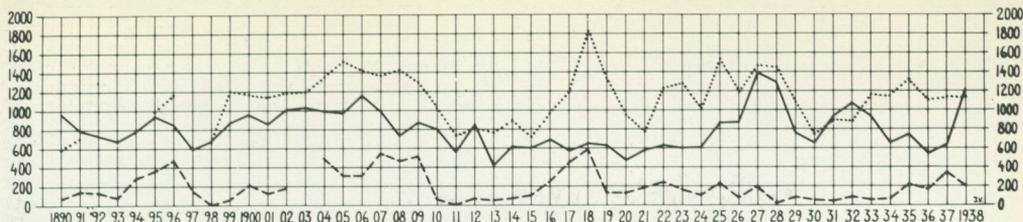

Diagram 17. Antalet dagsverken i skogen på Julita gods. Statdrängarna har levererat de flesta dagsverkena. Därnäst följer torparna. Kulmen 1918 kan ses i samband med första världskriget.

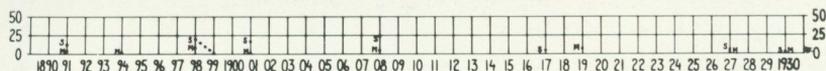

Diagram 18. Antalet dagsverken för kolning på Julita gods. Arbeten förekom endast sporadiskt under perioden.

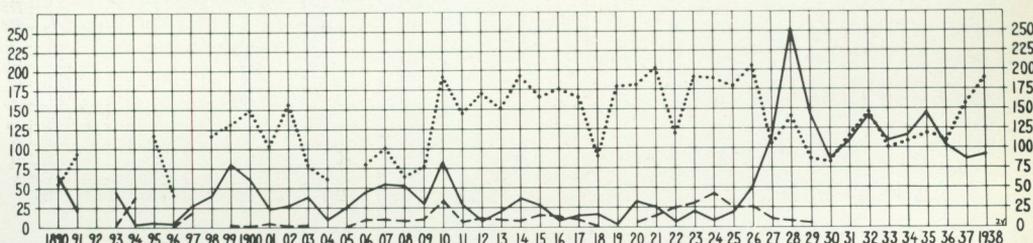

Diagram 19. Antalet årliga dagsverken vid ångsågen. Arbetet har främst åvilat statdrängarna och kulminerade 1928. Den kvinnliga arbetskraften försvinner från ångsågen efter 1929.

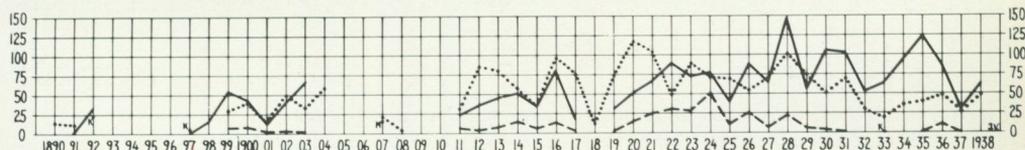

Diagram 20. Antalet årliga dagsverken i brädgården. Tillverkningen av plank och bräder intensifierades något fr.o.m. 1911.

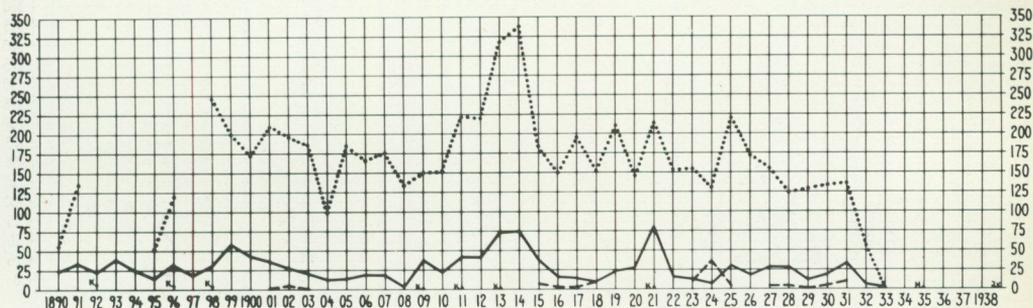

Diagram 21. Antalet dagsverken vid tegelbruket. Arbetet har under perioden åvilat statdrängarna tills det upphörde 1933.

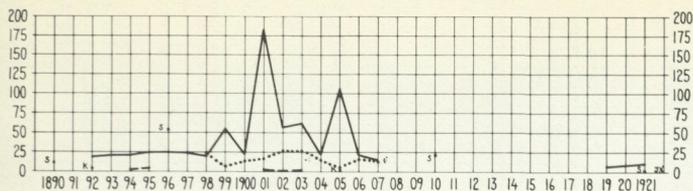

Diagram 22. Antalet dagsverken vid kalkugnen. Kalkugnen har huvudsakligen varit i gång åren 1892–1907 och enligt gammal tradition främst drivits med torpare som arbetskraft.

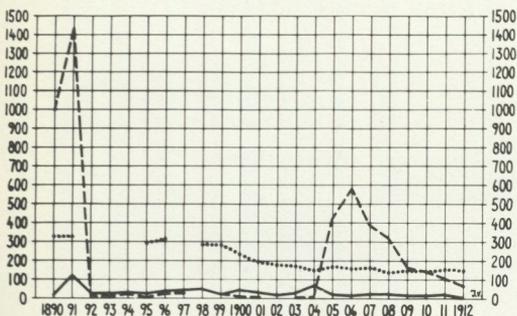

Diagram 23. Antalet dagsverken vid tobaksodlingen. Den kvinnliga arbetskraften svarar för kulmen 1891 och 1905–08.

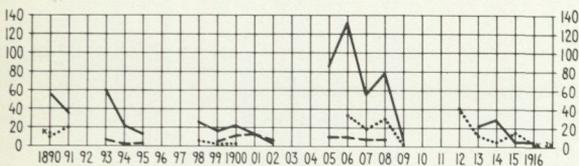

Diagram 24. Antalet dagsverken för täckdikning vid Julita gods. Täckdikning har endast förekommit sporadiskt under perioden.

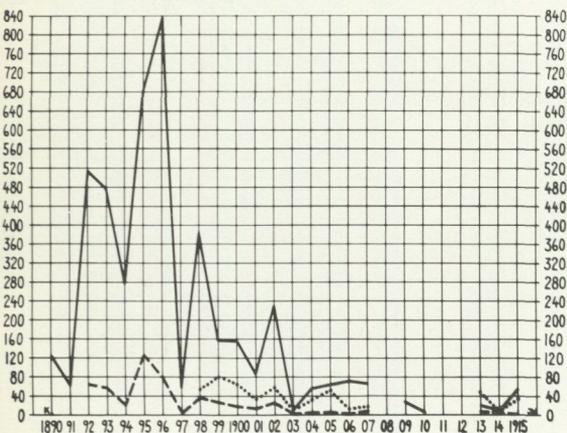

Diagram 25. Antalet dagsverken för nyodling. Arbetet har främst åvilat torparna. Nyodlingens intensitet under perioden är störst 1892–96. Efter 1902 är den obetydlig.

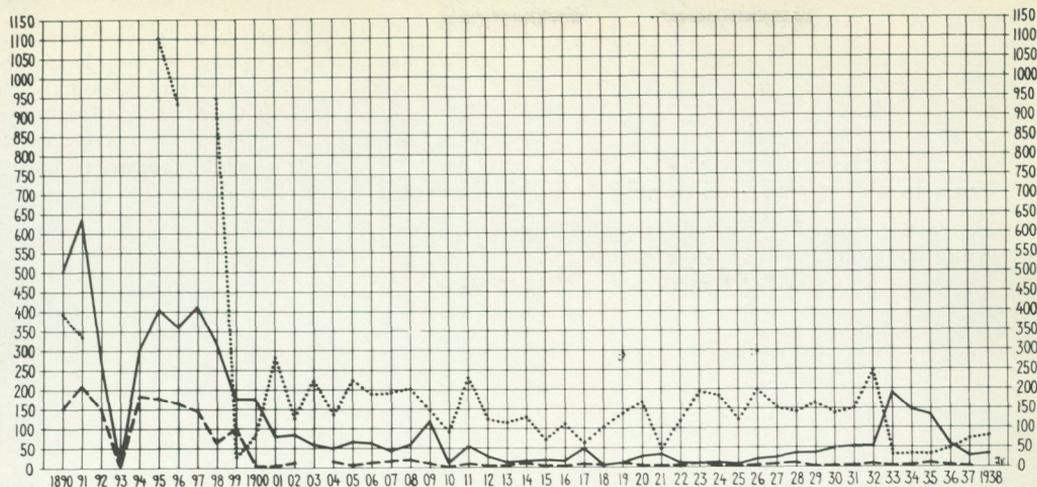

Diagram 26. Antalet dagsverken för underhåll av inventarier m.m. vid Julita gods. För detta har främst använts statdrängar såsom handräckning. Vissa år, såsom 1895-98, synes speciellt ha ägnats åt inventariernas upprustning.

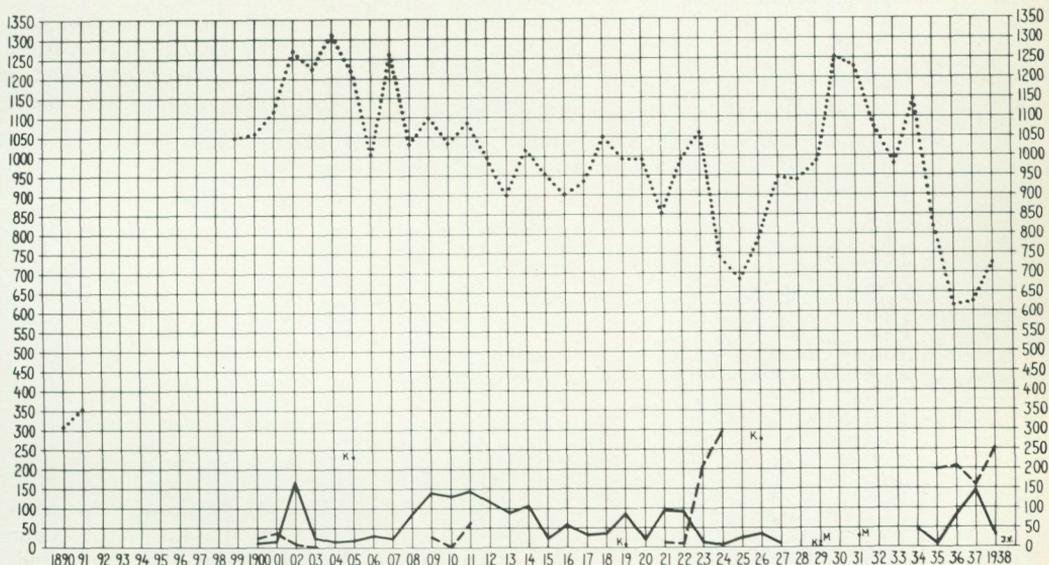

Diagram 27. Antalet dagsverken i smedja och slöjdstuga. Statdrängar har mer än andra använts till detta slags handräckning.

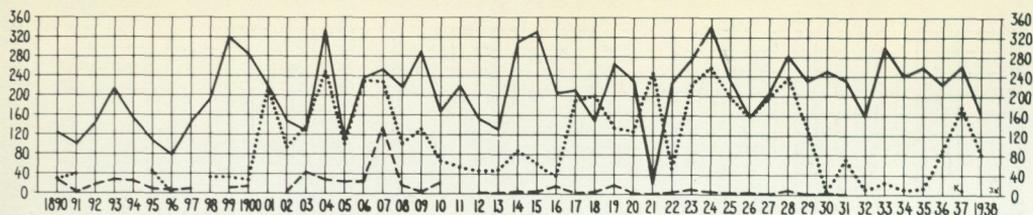

Diagram 28. Antalet dagsverken för reparationer. Sysselsättningen visar en i stort sett fortlöpande och jämn intensitet.

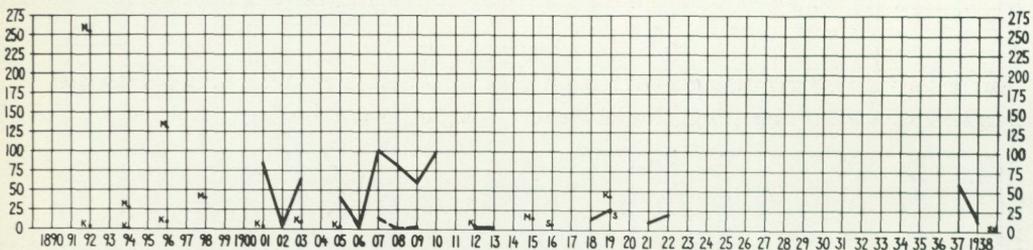

Diagram 29. Dagsverken på corps-de-logiet. År 1892 användes 255 manliga dagsverken vid huvudbyggnaden och 1896 130. Denna verksamhet fortsatte med vissa avbrott fram till 1910, därefter sporadiskt.

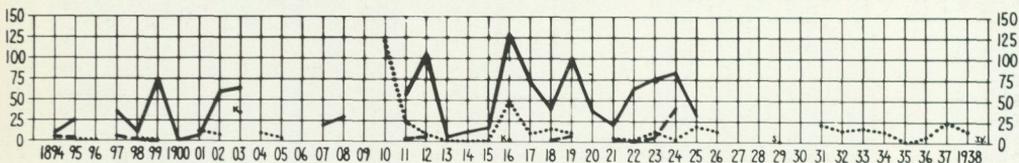

Diagram 30. Antalet dagsverken för reparation av byggnader på Julita gods. Reparationsverksamheten nådde maximum omkring sekelskiftet och första världskriget. Under 1930-talet sköttes den enbart av statdrängarna som bygmästarens medhjälpare.

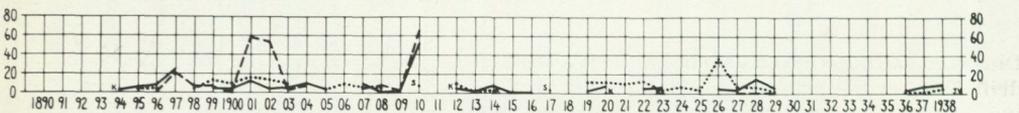

Diagram 31. Antalet dagsverken inom gårdshushållet vid Julita gård. Arbetet avser sporadisk handräckning av rätt ringa omfattning.

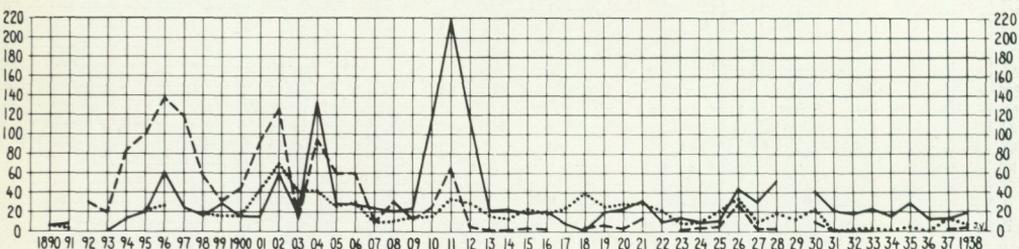

Diagram 32. Antalet dagsverken i godsägarens hushåll. Fram till 1903 anlätades främst kvinnlig arbetskraft.

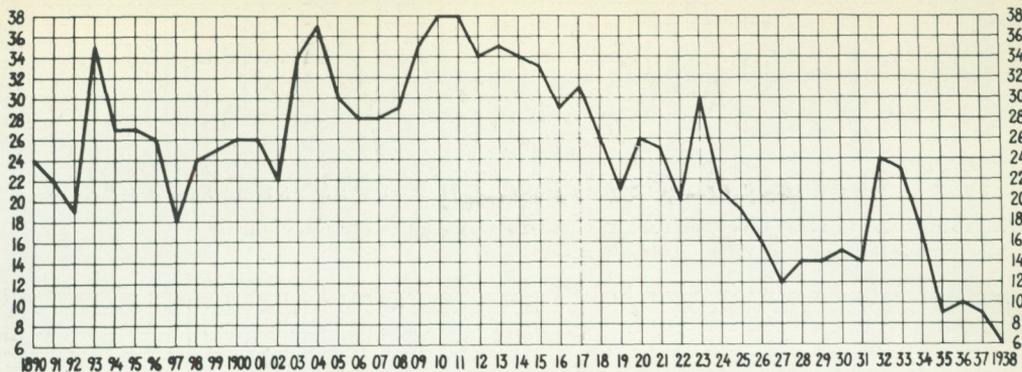

Diagram 33. Antalet oxar enligt kapitalböckerna på gårdskontoret.

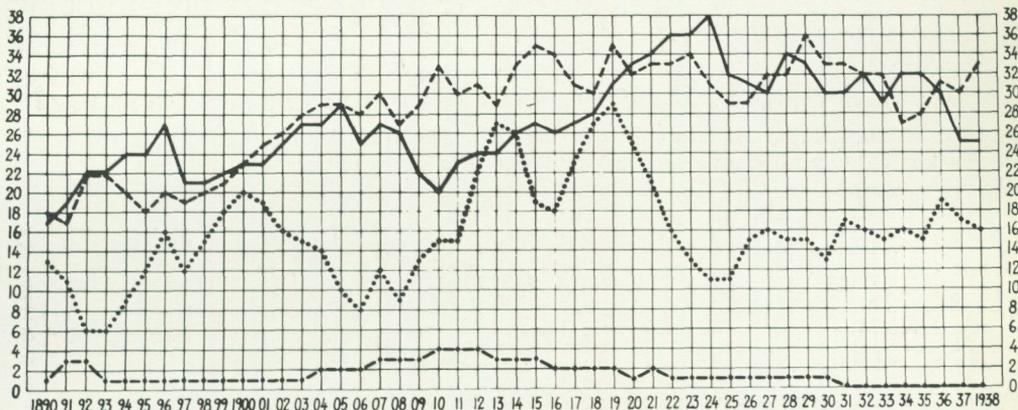

Diagram 34. Antalet hästar enligt kapitalböckerna på gårdskontoret.
Ston = heldragen linje, unghästar = prickad linje, valacker = streckad linje, hingstar = bruten linje.

Diagram 35. Dagsverken i samband med traktordrift. Traktor började användas sporadiskt redan 1920, men först 1931 blev den en faktor av varaktig betydelse.

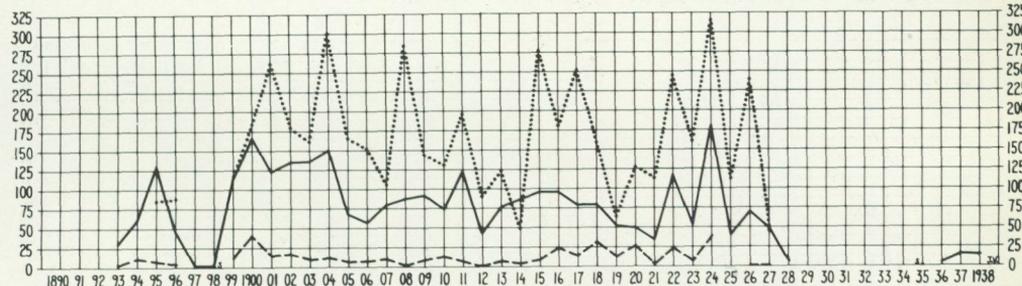
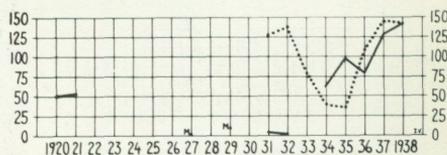

Diagram 36. Dagsverken som av Julita gård presterats huvudsakligen som kommunalskatt. Det är främst åren 1893–1928 som skattedagsverken utgått.

Diagrammen 37-46 visar hur torparnas och statarnas dagsverken fördelades på årets tolv månader vid Julita gård. Skalan avläses från 0 i mitten antingen åt höger eller vänster. De båda halvorna är identiska.

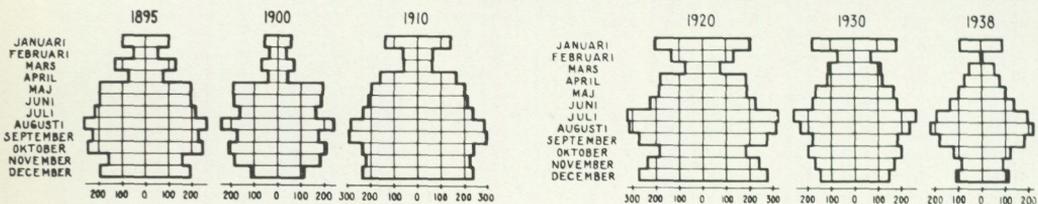
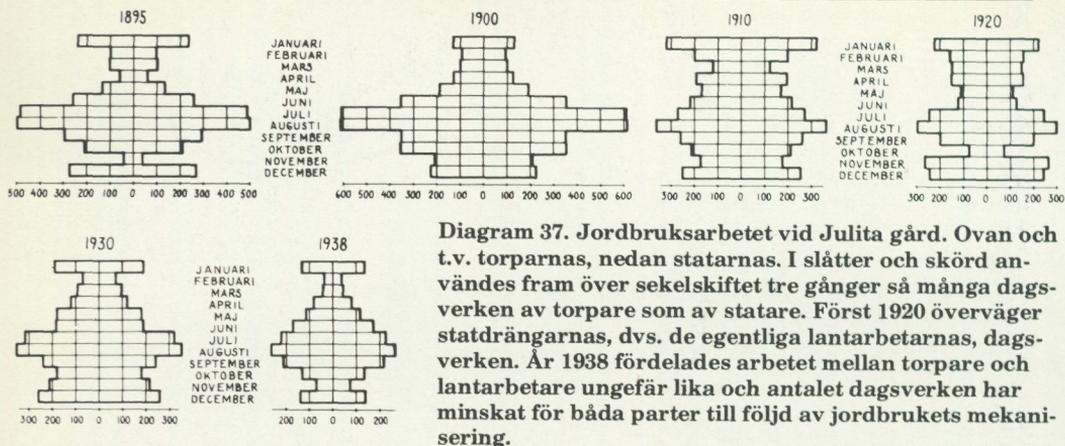
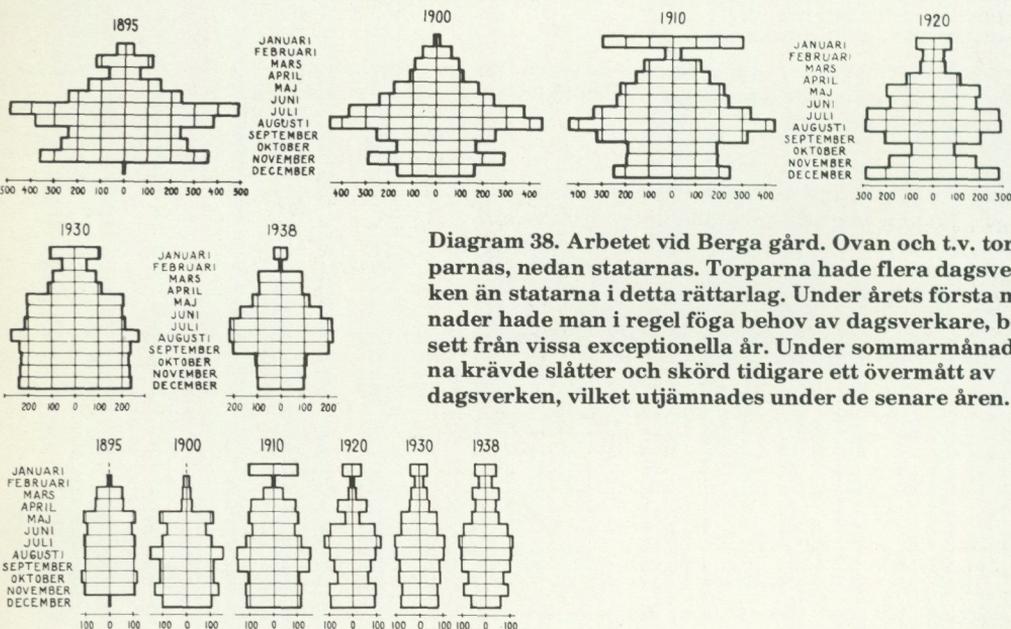

Diagram 38. Arbetet vid Berga gård. Ovan och t.v. torparnas, nedan statarnas. Torparna hade flera dagsverken än statarna i detta rättarlag. Under årets första månader hade man i regel föga behov av dagsverkare, bortsett från vissa exceptionella år. Under sommarmånaderna krävde slätter och skörd tidigare ett övermått av dagsverken, vilket utjämnades under de senare åren.

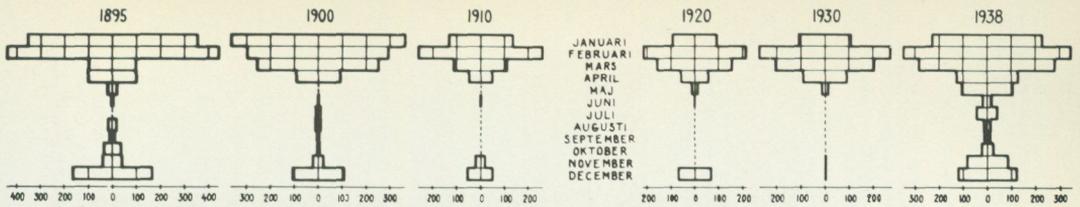

Diagram 39. Antalet dagsverken som ägnats skogen, ovan torparnas, nedan statdrängarnas. Skogsarbetet har ägt rum under årets tre första månader. Torpare och statdrängar sysselsatts lika. Dagsverksfrekvensen visar en vågformig förskjutning. Under åren 1895 och 1900 samt 1938 arbetade flera torpare än statare i skogen. 1910, 1920 och 1930 var det tvärtom.

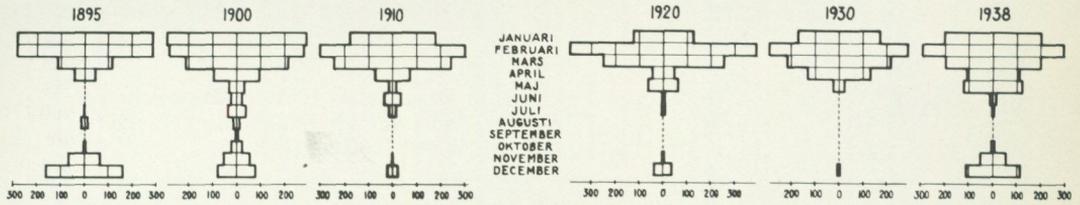
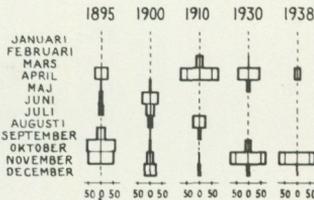
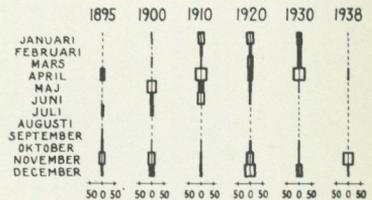

Diagram 40. Antalet dagsverken i trädgården. Arbetet synes i huvudsak ha åvilat torparna och kulminera under april och november.

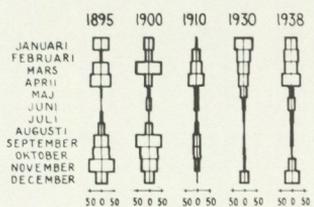
Torpare

Statare

Torpare

Statare

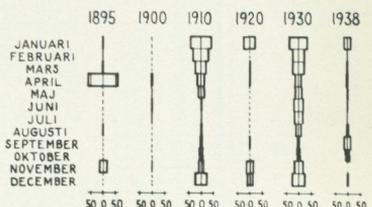
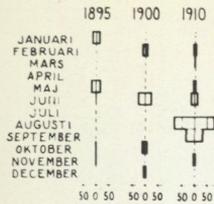

Diagram 41. Dagsverken i spannmålmagasinet. Förändring i tröskningsmetoderna har bidragit till minskat behov av arbetskraft under t.ex. september och oktober fr.o.m. 1910.

Diagram 42. Säsongen för arbetet i ångsågen. T.v. dagsverkstorparnas, t.h. statdrängarnas.

Torpare

Statare

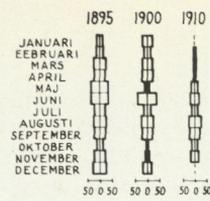
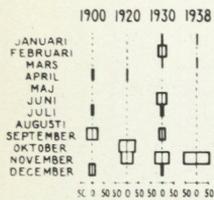

Diagram 43. Säsongen för arbetet i brädgården med plank och bräder.

Torpare

Statare

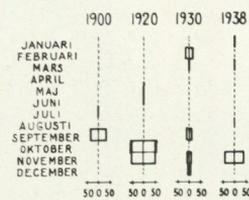
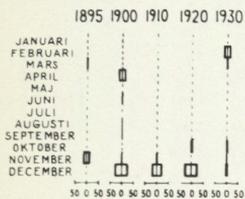

Diagram 44. Antalet dagsverken som ägnats tobaksodlingen åren 1895, 1900 och 1910.

Torpare

Statare

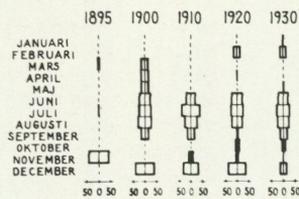
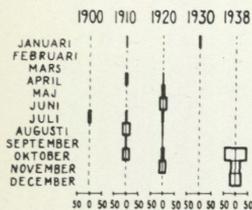

Diagram 45. Arbetet i tegelbruket. När tegelbruket upphörde att vara ett "extra onus" för bönder och torpare, blev det i huvudsak statdrängarna som fick övertaga handräkningsarbetet.

Torpare

Statare

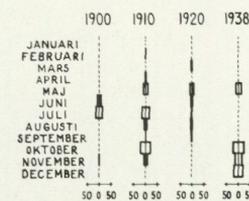

Diagram 46. Årstiderna för nybyggen.

Anmärkning till kartan på sid. 80

Gårdarna och torpen hade ofta sina ägor spridda. Se t.ex. nr 99 - Nybble - som har fyra ägostycken: ett vid gårdstomten nära Öljaren, ett vid ägogränsen till Julita gårde, ett inpå Davika skogen och ett väster om Dagsjön. Nr 143 - Väsby - består av nio ägostycken: ett av dem är soldattorpet i sydvästligaste delen av Nackhälls Moen, ett är omgivet av Kårtorps skogen o.a. Nr

72 - Kårtorp - är splittrat på sex ägostycken, varav tre i anslutning till Nackhälls Moen, ett vid vägen och två hemägor, som ser ut att ha "koloniserats" samtidigt, ungefär som nr 38 - Gimgöl - som likaledes har sex ägostycken. Nr 86 - Lillstugan - är ett torp med fyra intagor på utmarken i närheten av annan bebyggelse.

Kontrakt

Till Torparen C. Holmberg fr. Björnstugan upplåter och utarrenderar undertecknad *torpet* Högtorp, beläget i *Julita* socken, *Oppunda* härad och *Södermanlands* län på följande villkor:

1:o. Tillträdet sker den 14 Mars 1917 och fortfarande arrendet till dess laga uppsägning å någöndera sidan sker.

2:o. *Torpet* till- och afträdes med laga syn; arrendatorn erhåller vid tillträdet hälften af husrötebeloppet, den återstående hälften godtgöres honom vid afträdet, då han för all husröta ansvarar och bristen före afflyttningen erlagger.

Arrendatorn skall i lagligt stånd underhålla alla vid *torpet* befintliga och för dess skötsel behöfliga byggnader, i öfverensstämmelse med de föreskrifter som honom af jordegaren eller dennes ombud meddelas. Vid *torpet* behöflig funnen nybyggnad bekostas af jordegaren, men verkställas af arrendatorn enligt af jordegaren uppgjord plan, och framforslar arrendatorn utan ersättning för nybyggnaden erforderliga materialier.

Försummar arrendatorn fullgöra honom åliggande reparationer eger jordegaren rätt låta dem verkställa på arrendatorns bekostnad.

Rundt och sågadt virke, tegel och kalk till reparationer samt smideskol till sitt behof erhåller arrendatorn till pris, som enligt särskild prislista.

3:o. Arrendatorn skall väl bruka och häfda *torpets* åker och äng, får ej utan särskildt tillstånd företaga jordbränning, ej utan förnyad gödsling taga fler än två mogna sädesskördar efter hvarandra å samma årsskifte, ej bortföra eller försälja foderämnen, gödsel eller jordblandningar.

4:o. Uti den till *torpet* upplåtna betesmark få endast arrendatorns egna kreatur betas, och beräknas betestiden från den 1:sta Juni till den 15:de Oktober; uti skogsmark eller till skogsodling upplåten betesmark är allt betande med fårkreatur förbjudet, äfvensom att inneha sådana.

På den betesmark som arrendatorn får åt sina kreatur upplåten är han pligtig verkställa rödning vid tillsägelse och enligt föreskrift, men är vid laga ansvar, såsom för oloflig afverkning, förbjuden all näfver- och löftägt, äfvensom att hugga och bränna svedjeland samt hugga eller afyttra skogeffekter af hvad slag som helst.

5:o. Stängselvirke lemnas endast till stängsel mellan inrösningsjord och betesmark eller skog;

emellan och inom ineger eller på annan af jordegaren ej tillåten plats är arrendatorn förbjudet uppföra gårdesgård.

6:o. Till vedbrand erhåller arrendatorn årligen *tre* famnar ved och till fyllnad af behofvet ris, stubbar och skogsaffall. Skogsvirke till byggnader, gårdesfång och vedbrand erhålles efter utsyning, och är arrendatorn skyldig väl hopsamla och till bränsle använda de grenar och det ris som på det utsynade området befinnas; han bekostar sjelf allt arbete å sina skogseffekter, hvilka skola från rot fällas före den 1:sta Mars, efter hvilken tid ej någon skogsfällning får ske.

7:o. Arrendatorn ansvarar för alla *torpets* onera och utskylder, af hvad slag och beskaffenhet de vara eller blifva må, med undantag af eganderätts- och brandstodsafgift; han är förbunden ej allenast ställa sig till efter rättelse de af länets brandstodsbolag lemnade föreskrifter i afseende på försigtighet mot brandskada, utan anskaffar och underhåller i fullgodt skick den i samma bolags reglemente föreskrifne brandredskap, vid äfventyr att eljest personligen få gälda ersättning för timad brandskada.

Jagt och fiske å jordegarens mark och vatten, äfvensom att innehafva jagthundar och jagtredskap är arrendatorn förbjudet.

8:o. Endast de personer som äro i arrendatorns arbete och tjänst anställda få vid *torpet* mantalsskrifvas och hysas, och är han för sitt lego- och tjänstefolk ansvarig, samt skyldig att uti jordegarens arbete hålla för sig och dem nödig handredskap.

Vid blifvande afträde skall $\frac{1}{6}$ af *torpets* åkerjord såsom trädesjord lemnas, och skall vid *torpet* underhållas 10 st. fruktträd.

9:o. Arrendatorn får ej utan jordegarens vetskap och tillåtelse uppgöra köpeafhandling på sin egendom, vare sig löst eller fast. Mot den ersättning af 1.50 Kr. pr dag är han skyldig att vid tillsägelse utgöra mandagsverken sön- och helgdagar i ladugården vid hufvudgården eller någon af utgårdarne. Arbete får ej annorstädes antagas, då sådant af jordegaren lemnas.

Budsedlar och bref från gårdskontoret skola utan dröjsmål till rätt ort fortskaffas.

10:o. *Torpet* tilldelade vägar skola årligen grusas och underhållas i likhet med hvad för allmänna landsvägen är föreskrifvet, och skola vägstycken vara med vägpålar utmärkta.

11:o. I årligt arrende betalar eller utgör arrendatorn:

- a. kontant *Tvåhundra (200)* kronor, hvaraf $\frac{1}{12}$ -kronor betalas *pr månad* den 13:de Mars.
- b. 208 st. fullgoda mansdagsverken (17 st. i hvarje månad) mot 1 krona under vintermånaderna November, December, Januari och Februari, 1.25 krona under vår- och höstmånaderna Mars, April, September och Oktober, och 1.50 krona under sommarmånaderna Juni, Juli och Augusti o maj.
- c. — — —
- d. öfverdagsverken mot 1 krona under vintermånaderna, 1.25 krona under vår- och höstmånaderna, och 1.50 krona under sommarmånaderna; alla pris pr dag.

Budning till dagsverke skall ovilkorligen hör-sammas och inställelse till arbete i anbefalld tid ej utan laga förfall försummas, vid vite af ett dagsverke.

Arbetstiden beräknas från den 15:de Mars till den 15:de September för man från klockan 6.50 f.m. och för hjon från klockan 7 f.m. till klockan 7 e.m. med 1 $\frac{1}{2}$ timmes middag, samt under öfriga tiden af året från dagningen till mörkret, med 1 timmes middagshvila.

12:o. Arrendatorn är skyldig hafva sin lös-egendom mot brandskada försäkrad i länets brandstodsbolag.

13:o. Detta kontrakt, till säkerhet för hvars bestånd arrendatorn icke är berättigad erhålla inteckning, får ej utan jordegarens samtycke å annan person öfverlåtas eller i händelse af arrendatorns obestånd af fordringsegare eller rättsinnehafvare öfvertagas.

14:o. Bryter arrendatorn mot någon punkt i detta kontrakt är han skyldig ersätta den här-igenom uppkomna skadan, samt att om jordegä-

ren det fordrar *torpet* afträda påföljande midfas-ta, utan åtnjutande af fardag, hvilket äfven gäl-ler om arrendatorn blir lagligen dömd till förlust af medborgerligt förtroende för längre eller kor-tare tid.

15:o. *Dagsverksdagar äro:*
Måndag. Tisdag Fredag och Lördag.

Till ömsesidig efterrättelse äro häraf tvenne exemplar upprättade:

Julita gård den 19 Januari 1916

Arthur Bäckström
H: Edv. Tillander

Med detta kontrakt förklarar jag mig nöjd och för-binder mig detsamma noggrant uppfylla:

Karl Holmberg

På en gång närvarande vittnen:
Yngve Tillander *Axel Liljeholm*

Detta Kontrakt är denna dag uppsagt till af-flyttning i laga ordning å tid som anges i 2^e Kap.-2^e § arrendelagen.

Julita Gård d. 4 Sept. 1936

för Julita Gård
Julita
Edv. Tillander

Erkännes
Karl Holmberg

Bevittnas:

Rolf O. Nygren

Karl Larsson

Summary

The organisation of the Julita estate 1871–1940

The donation to the Nordiska Museet of the Julita estate was accompanied by a collection of documents particularly rich from the 1860's and onwards. In 1942 the author executed a series of field projects together with the artist Olle Homman and attempted, by means of interviewing the labourers and officials on the estate, to discover something of the life behind the facade of facts and figures. The estate comprised a considerable portion of Julita parish in the Oppunda hundred of Södermanland, a district particularly rich in manorial estates. The estate in the 1860's about 30 "mantals" (units of assessment approximating to the amount of land one man could farm with his immediate family), and the main farm accounted for $4 \frac{3}{8}$ mantals of this. The rest was divided amongst 3 villages and a number of single farms and crofts situated in the so called West forest. These were farmed to a certain extent in cooperation with the manor farm. Apart from these there were, on the outlying land, 107 day-labourers' cottages and holdings, together with smaller cottages for the old people, of which 66 are recorded in the parish deed book of 1864 as owing labour to the manor. A basic staff of officials, farm hands, carters, craftsmen and day-labourers was employed the manor farm itself.

First of all is described the management and the manor household before the time of the "stat" system, under which labourers received payment in kind, and also the special craftsmen. After that, the performances of the farms and crofts is discussed. They are characterised as a retardation of an old-fashioned system of semi-feudalism—called "hoveri"—which entailed an obligation on the working population to work for a prescribed number of days for the manorial estate. There were two categories of subordinate peasant, half-peasants and day-labouring peasants. The dues required of the peasants were severe enough by themselves, but were further increased by "undefined dues". The performances of the day-labouring peasants and crofters were extremely variegated.

The distribution of male and female day-labour for the various activities on the farm in 1879 is shown in the diagram 5 and 6 on page 109.

The occupants of the farms and crofts were themselves responsible for the upkeep of the dwellings and other buildings on the home-stead, in accordance with the regulations relating to tours of inspection. Included in this was land to farm for their own purposes. The farms and crofts provided the basis of their maintenance and they also had to provide for the support of the old. The farm or croft was usually handed down to the son, son-in-law or other relative. Because of this, additional accommodation had been built on the West land in the form of small cottages for the old folk, together with accompanying barns.

This "hoveri" system was abolished during the 1870's and the old structure was altered. The monetary economy obtained a foothold in so far as that the rents were fixed in monetary terms, even though the money was primarily a unit of account and of distribution.

In 1875 the accounting year was moved from the old legal moving day 14/3 to January 1. The old work teams were remade and new ones created. Some of the farms were sold so that, finally, only the crofters were left on the West land. The structure of the estate was not, however, totally destroyed as the changes took place slowly and now, together with land clearance and reclamation for agricultural purposes, the "stat" system was expanded and the crofter system was modernised. The crofters were required to pay the rent for their crofts and received payment in cash for the days of labour or service carried out for the manor farm. The tasks previously performed as part of the "undefined dues" were now taken over by the "statarängar"—farm hands paid in kind. The obligation for the crofters to perform day-labour continued for a while into the 1880's but could be replaced by payment in cash. This did not, however, alter the particular combination of small-holders—farm labourers which was the essence of the crofting system. But a new pattern was on its way. The structural pattern for the years 1890–1938 was characterised by the abolition of the "hoveri" system, the standardization of the crofting class and the large number of married farm workers paid in kind and called "statarängar". Characteristic for

Julita was that production was directed towards the cultivation of grain after an epoch of land clearance. The number of work days increased in a varied field of work. A series of diagrams, 8-36, shows the changes. The mechanisation of agriculture came eventually to reduce the number of work days put in by the "statar-drängar" and the crofters. This trend ceased, however, in 1928. Ten years after, a completely new structure began, based entirely on new machinery and a minimum of employees. The process is illustrated in the diagrams 37-40.

The following text considers the "statare"-workers paid in kind,-the married farm workers, their social relationships, groupings, housing and wages paid in kind and in cash. Wages paid in kind called "stat". An attempt is made to compare the wages of the employees on the Julita estate with the average wages of corre-

sponding categories in the rest of Sweden, even though the available statistics for comparison may exhibit considerable faults.

Popular tradition divided the "statar" workers and their wives into "big" and "small". The division is somewhat crude; a glance at their various functions would make a division into four groups fairer, and one more group should be added: that of the poor. The author has specially attempted to obtain information about the occupants of the old poorhouse, built in 1742, and of the new old peoples home from 1900-1901.

The essay in terminated with a summary of the relationship between the owners of the manor and the many workers, with special attention paid to the solidarity of the latter, their team spirit and their organisation within the labour movement from 1935 onwards.